

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

IX. ve X. YÜZYILLARDA ABBÂSÎLERDE
SOSYAL YAPIYA GENEL BAKIŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Taner YILDIRIM

HAZIRLAYAN
Havva DURAK

ELAZIĞ-2021

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

IX. ve X. YÜZYILLARDA ABBÂSÎLERDE
SOSYAL YAPIYA GENEL BAKIŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Taner YILDIRIM

HAZIRLAYAN

Havva DURAK

Jürimiztarihinde yapılan seminer savunma sınavı sonucunda
bu yüksek lisans seminerini başarılı bulmuştur.

1. Doç. Dr. Taner YILDIRIM

2.

3.

Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Murat SUNKAR

ÖZET

IX. ve X. Yüzyıllarda Abbâsîlerde Sosyal Yapıya Genel Bakış

Yüksek Lisans Tezi

Havva DURAK

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Bilim Dalı

Elazığ- 2021, Sayfa: XIII+108

Abbâsî Devleti IX. ve X. yüzyıllarda en görkemli devrini yaşayarak dönemin önemli siyasî, sosyal ve kültürel merkezi haline geldi. Özellikle Bağdat merkez olmak üzere medeniyetin her yerinde şekillenen sosyal sınıfların varlığına inat halk bir bütün olarak bir arada yaşadı. Sosyal hayat içinde yer alan birçok faktör Abbâsî toplumunun yaşam tarzını şekillendirdi. Abbâsîler gelişim gösterdikleri coğrafyada her toplumdan bir şeyler öğrendiler. Öğrendikleri tüm kültürel faktörleri kendi mirasları olarak devam ettirdiler. Bu etkileşim birçok sosyal ve kültürel gelişmeleri beraberinde getirdi. Abbâsîler özellikle mimari, güzel sanatlar, mûsikî, şiir ve edebiyat alanında ileri bir seviyedeydi. Abbâsî Devleti, IX. ve X. yüzyıllarda hayat standardını en üst seviyede devam ettirdi; geniş coğrafyalarda egemenlik kurarak farklı milletlere karşı üstünlük kurmayı başardı. Böylece farklı milletler ile birlikte bir sentez oluşturarak zenginlik ve bolluk içinde dönemin en gözde devletlerinden biri oldu.

Abbâsî Devleti içerisinde yaşayan Araplar, İranlılar, Türkler gibi farklı milletler, toplumun sosyal ve kültürel özelliklerinin belirlenmesinde büyük rol oynadı. Sosyal tabakaların var olduğu Abbâsî toplumunda kölelik dikkat çeken bir unsurdur. Yine Abbâsî coğrafyasında Hristiyan ve Yahudiler gibi milletler medeniyetin sosyal tabakasında var olan zimmî kesimi oluşturuyordu. Abbâsî Devleti sadece toplumsal farklılığı ile ön plana çıkmadı. Nitekim Abbâsîler gerek yaşam tarzları gerekse bilim ve sanata katkıları olsun birçok konuda ön plana çıkmayı başardı. Özellikle mimari alanda başarı sağlayarak birçok sanat eseri ortaya koydular. Toplumsal refah ve zenginlik, bilimsel ve kültürel gelişmeleri beraberinde getirdi. Şiir ve edebiyat alanında ilerlemeleriyle İslâm medeniyetine çok şey kattılar. Mûsikinin gelişimine öncülük eden Abbâsîler, onu sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası haline getirdi. Ekonomik alanda güçlü bir konumda olan Abbâsîler hoşgörü ve refah içinde bir yaşam sürdü. Özellikle Abbâsîler dinî hoşgörsü ile birçok milletin bir arada huzur içinde yaşamalarını sağladı. Zira dinî hoşgörsü onu diğer devletlerden ayıran en belirgin yönü oldu. Ortaçağ İslâm Medeniyeti, Abbâsîler döneminde birçok dünya medeniyetinden daha ileri bir seviyede idi. Bilimsel gelişmeler, dil, din, edebiyat, coğrafya, felsefe, tarih, güzel sanatlar vb. alanlarda Arap başarısı Abbâsîler ile birlikte zirveye taşındı.

Anahtar Kelimeler: Abbâsî Devleti, Bağdat, Toplumsal Yapı, Mimari, Kültür, Şiir ve Edebiyat, Mûsiki.

ABSTRACT**Master's Thesis****An Overview of Social Structure in the Abbasids in the IX. and X. Centuries****Havva DURAK****The University of Firat****The Institute of Social Science****The Department of History****Elaziğ-2021; Page: XIII+108**

The Abbasid State experienced its most glorious period in the 9th and 10th centuries and became an important political, social and cultural center of that period. Despite the existence of social classes that were shaped all of the civilization, especially in the center of Baghdad, people have lived together as a whole. Many factors in social life have determined the lifestyle of the Abbasid society. Abbasids have learned something from every society in their region where they made progress. All cultural factors they learned, they went on as their legacy. This interaction has brought along many social and cultural developments. Abbasids made progress especially in some fields like architecture fine arts, music, poem and literature. The Abbasid State maintained their life standard in the highest level in 9th and 10th centuries. Abbasids managed to become superior against different nations by dominating to wide geography. Thus, Abbasids became one of the most popular states of that period in wealth and abundance by creating a synthesis with different nations.

Different nations such as Arabs, Persians and Turks who were living within the Abbasids, have played a great role in determining the social and cultural characteristic of the society. In Abbasid society where social classes existed, slavery was a notable segment. In Abbasid geography nations like Christians and Jews made up the non-muslim segment that existed in the social stratum of civilization.

Not only did Abbasids come into prominence with their social differentiation but also they succeeded to come into prominence with lots of issues like lifestyle, science and art which they contributed in. The Abbasids produced lots of artworks especially in field of architecture. Social prosperity and wealth brought scientific and cultural developments with it. The Abbasids contributed many things to the Islamic civilization with their progress in poetry and literature. The Abbasids, who pioneered the development of music, made it an inseparable part of social life. The Abbasids who had a strong economy, lived in prosperity and tolerance. Especially, The Abbasids enabled many nations to live together in peace with their religious tolerance. The religious tolerance of Abbasid state was the most prominent aspect that distinguished it from other states. Medieval civilization was in a more advanced level than many world civilizations during the Abbasid period. In the fields such as scientific developments, language, religion, literature, geography, philosophy, history, fine arts and so on, Arab success reached its peak with the Abbasids.

Key words: Abbasid State, Baghdad, Social Structure, Architecture, Culture, Poetry and Literature, Music.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	X
KISALTMALAR.....	XII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎLER'DE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT.....	10
1. ABBÂSÎLER'DE SOSYAL TABAKALAR	10
1.1. Müslümanlar.....	10
1.1.1.Havas Sınıfı.....	10
1.1.2.Avam Sınıfı.....	12
1.2. Hristiyanlar	12
1.2.1.Hristiyanlık Dini	12
1.2.2.İslâm Coğrafyasında Hristiyanlar	13
1.2.3. Abbâsî Toplumunda Hristiyanlar.....	14
1.3. Yahudiler	18
1.3.3. Abbâsî Toplumunda Yahudiler.....	19
1.4. Köleler	24
1.4.1. İslâm'da Kölelik	24
1.4.2. Köle Pazarları	25
1.4.3. Abbâsî Toplumunda Köleler.....	27
1. 5.ABBÂSÎLER'DE KÜLTÜREL HAYAT	30
1.5.1. ABBÂSÎLER'DE ŞİİR VE EDEBİYAT.....	30
1.5.1.1.İslâmiyet'ten Önce Şiir ve Edebiyat.....	30

VIII

1.5.1.2. Abbâsîler’de Şiir	31
1.5.1.3. Abbâsîler’de Edebiyat	34
1.5.2. ABBÂSÎLER’DE MÛSİKÎ	37
1.5.2.1. İslâm’ın Mûsikiye Bakışı	37
1.5.2.2. İslâm’da Mûsiki.....	40
1.5.2.3. Müzik aletleri	45
1.5.2.4. Abbâsîler’de Mûsiki.....	47
1.5.3. ABBÂSÎLER’DE GÜNLÜK YAŞAM	52
1.5.3.1. Abbâsîlerde Eğlence Kültürü ve Bayramlar.....	54
1.5.3.2. Abbâsîler’de Yemek Kültürü	57
1.5.3.3. Abbâsîlerde Giyim Eşyaları	59

İKİNCİ BÖLÜM

2.ABBÂSÎLER’DE MİMARİ VE SANAT	64
2.1.İslâm’ın Sanata Bakışı.....	64
2.2.İslâm’ın Mimari ve Sanata Etkisi	66
2.3. İslâm Şehirlerinin Planı	67
2.4.Abbâsîler’de Sanat.....	69
2.5.ABBASÎLER’DE DİNİ VE SOSYAL YAPILAR.....	72
2.5.1. Abbâsîler’de Sosyal Yapılar	72
2.5.1.1.Bağdat Şehri	72
2.5.1.2.Bağdat Sarayları	79
2.5.1.2.1. Kubbetü’l Hadrâ / Kasru Bâbü’z Zeheb	79
2.5.1.2.2. Huld Sarayı (Kasru’l Huld)	80
2.5.1.2.3. Ağaç Köşkü (Dârü’ş- Şecere).....	80
2.5.1.2.4. Diğer Saraylar ve Köşkler	81

2.5.1.3. Sâmerî Şehri	82
2.5.1.4. Sâmerî Sarayları	83
2.5.1.4.1. Ühaydır Sarayı	83
2.5.1.4.2. Hâkan Sarayı (el- Cevsaku'1 Hâkânî)	83
2.5.1.4.3. Belkûvârâ Sarayı	84
2.5.1.4.4. Diğer Saraylar ve Köşkler	85
2.5.2. Abbâsî Dinî Yapıları İçinde Cami Mimarisi	86
2.5.2.1. ABBÂSÎ CAMİLERİ	87
2.5.2.1.1. Sâmerî Ulu Camii	87
2.5.2.1.2. Ebû Dülef Camii	88
2.5.2.1.3. Tolunoğlu Camii	88
2.5.2.1.4. Tarikhane Cami (Damgan)	89
2.5.2.1.5. Nâyin Camii (İran)	89
2.5.2.1.6. Diğer Cami ve Türbeler	90
SONUÇ	94
BİBLİYOGRAFYA	98
EKLER	106
ÖZGEÇMİŞ	108

ÖNSÖZ

Milâdî 750- 1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsîler, beş asır boyunca Müslümanların siyasî ve manevî liderliğini yaptılar. Abbâsî halifeliği zamanında dinî ve kültürel birçok alanda değişim ve gelişim meydana geldi. İslâm medeniyetinin en parlak devirlerini yaşayan Abbâsîler'in İslâm tarihi içerisinde önemli bir yeri vardır. Ayrıca bu süreç sadece İslâm tarihi için değil dünya tarihinde de önem arz eder. Abbâsîler asırlar boyunca bünyesinde barındırdığı birçok milletin siyasî, içtimâî ve kültürel hayatlarına hâkim oldu. Bunu uygulamış olduğu devlet politikası ve düşünce yapısı ile en güzel şekilde ifade etmiştir. IX. ve X. yüzyıllarda döneme damgasını vuran Abbâsî Devleti içinde bulunduğu refah, zenginlik ve bollukla beraber her alanda büyük gelişme gösterdi. Devlet ekonomik zenginliğini özellikle sosyal ve kültürel alandaki gelişmelere yansıtması ile hayat standardının üzerinde bir medeniyet özelliği sergiledi.

Ortaçağ İslâm dünyası nezdinde önemli bir yere sahip olan Abbâsî Devleti hem büyük bir imparatorluğa sahip olması hem de halifeliği bünyesinde barındırması sebebiyle en gözde devletlerin başında geliyordu. Bu sebeple İslâm'ın uzun serüveni içerisinde özellikle Abbâsî halifeliğinin yaşadığı dönemin sosyal, kültürel ve bilimsel yönlerinin aydınlatılması İslâm tarihi ve dünya tarihi açısından önemlidir. IX. ve X. yüzyıllarda Abbâsîler yaşadıkları dönemi dünya tarihinin en güzel devirlerinden biri haline getirmeyi başardılar. Abbâsîler, kültürel yapı içinde birden fazla medeniyetin oluşturduğu homojen yapısı ile birlikte birçok devletin özellikle siyasî ve sosyal birçok konuda İranlıların tesiri altında kaldıkları gibi birçok medeniyeti de etkilemeyi başardılar. Herhangi bir ülkede sosyal yaşam denildiğinde özellikle o ülkenin sosyal tabakası, dil, din, ırk yapısı, yaşam standardı, örf, adet, bilimsel ve kültürel faaliyetler, mimari ve sanat anlayışları, edebi hayatı, kültür yapıları vs. akıllara gelmektedir. Sosyal hayatın şekillenmesinde önemli bir payı olan farklı din ve kültürden oluşan milletlerin varlığı Abbâsî sosyal yapısını oluşturması açısından önemli bir yere sahipti. Farklı millet ve kültürlerin birleşmesi ile oluşan homojen yapı, Abbâsî sosyal hayatını önemli derecede etkiledi. Farklı kültürlerle ev sahipliği yapması onu kültürel açıdan zenginleşmesine hatta ilerlemesini sağladı. Yaşam şekilleri ve kültürel hayatları bakımından önem arz etmesi hasebiyle Abbâsî Devleti'nin sosyal yaşantısını ele aldığımız vakit homojen bir yapı içinde kendilerine has bir kültür ve medeniyet oluşturduklarını görmekteyiz.

Bu çalışmada, IX ve X. yüzyıllarda Abbâsî Devleti'nin sosyal, kültürel, edebi ve mimari yapısı ele alındı. Birinci bölümde, sosyal ve kültürel hayat başlığı altında, Abbâsî toplum ve kültürel yapısı incelendi. Sosyal tabakalar kısmında Abbâsîler'in ana unsurunu oluşturan Müslümanların yanı sıra Hristiyanlar, Yahudiler, kölelerin birçok özelliğinden bahsedildi. Temelde kesin çizgiler ile ayrılmayan Müslümanlar içerisinde birçok kesimin varlığı toplumsal farklılıkları ortaya çıkardı. Bu toplumsal farklılıkların Abbâsî bünyesinde nasıl yer edindiği belirtildi. Kültürel yaşam kısmında Arapların şiir ve edebiyat alanındaki gelişimi, Abbâsîler'de mûsikiye dair birçok konu ele alındı. İslâm'ın mûsikiye bakışı, İslâm'da mûsiki, müzik aletleri ve Abbâsîler'de mûsiki konu başlıkları ile mûsiki, hem İslâmi değerler açısından hem de Abbâsîler'in sosyal yaşantılarına etkisi açısından değerlendirildi. İkinci bölümde mimari ve sanat ile Abbâsîlerin dini ve sosyal yapıları detaylı bir şekilde anlatıldı. İslâm'ın sanata bakışı, İslâm'ın mimari ve sanata etkisi, İslâm şehirlerinin planlanması, Abbâsîler'de sanat, dini ve sosyal yapılar başlıkları ile Abbâsîler'in mimariye katkıları belirtildi. Bu bölümde Abbâsîler'in inşa ettikleri birçok mimari yapı örnekleri detaylı bir şekilde ele alındı. Birden fazla kültürün asırlar boyu birlikte yaşamaları neticesinde ortaya çıkan kültürel kaynaşma ve sosyal yaşamın ortaya çıkardığı birçok faktör her yönüyle anlatıldı. Bilimsel ve kültürel özellikleri ile ön plana çıkan bir medeniyetin özellikle sanat, mimari, mûsiki, şiir ve edebiyatına ayrı bir yer verildi.

Abbâsîler'in sosyal ve kültürel yapısını bilimsel araştırmalar neticesinde belirli bir düzen içinde sunma mutluluğunu kendimde hissediyorum. Aynı zamanda hazırlamış olduğum yüksek lisans tezi çalışmasında bana her konuda destek veren sayın Doç. Dr. Taner YILDIRIM hocama sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı Geçen Eser
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesair
H.	: Hicri
M.	: Miladi
bkz.	: Bakınız
b.	: ibn
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
No	: Numara
Hz.	: Hazreti
m.	: metre
km.	: kilometre

GİRİŞ

IX. ve X. yüzyıllarda Abbâsîler, İslâm medeniyet çemberinin merkezi konumundaydı. Kültürel ve bilimsel alanda birçok medeniyeti geride bırakan Abbâsîler, tarih, edebiyat, coğrafya, felsefe, güzel sanatlar gibi bilim dallarının gelişmesine öncülük ettiler. Pers ve Helen kültürlerini bünyesine alarak bilimsel ve kültürel ilerlemeler kat ettiler. Ekonomik kalkınmışlık ve hoşgörülerini Abbâsîler'in birçok alanda gelişim göstermelerini sağladı. Hoşgörülerini onları bilim ve sanat gibi her alanda farklı bakış açısı sağlayıp ileri bir medeniyet olma özelliği kazandırdı. Arap kültürünü başarıya ulaştırarak Bağdat'ı dünyanın merkezi¹ haline getirdiler. Bu başarının tohumları Mehdî ve Hârûnürreşîd dönemlerinde atılıp Me'mûn döneminde çiçeklenmeye başladı. Abbâsîler her medeniyetten bir şeyler alarak kendi kültürleri içinde daha da geliştirmeyi başardılar.²

Abbâsî halifeliği, IX. yüzyılda altın çağını yaşadı. Ekonomik kalkınmışlık ve bilimsel gelişmeler XI. yüzyılın sonuna kadar devam etti. Emevîler kültürel alanda bedevî kültürünü daha fazla ön plana çıkarırken Abbâsîler'in bilimsel ve kültürel faaliyetleri daha çok şehir çevresinde gelişme gösterdi. Özellikle Bağdat ve Basra merkezleri önemli kültürel yayılma alanlarıydı. Hanefilik ve Hanbelilik mezheplerinin Bağdat'ta ortaya çıkması ile Bağdat kültürel anlamda daha çok ön plana çıktı.³ Halife Me'mûn döneminde önemli kültürel ve bilimsel müesseseler kuruldu. Bilimin gelişmesi için her bir coğrafyadan yüzlerce kitap getirildi. Bu sayede ilimde ilerleme adına büyük adımlar atıldı.

¹ Bununla alakalı olarak Ya'kûbî, "*Kitabu'l-Buldan*" adlı eserinde kitabına niçin Irak ve Bağdat'la başladığını şöyle izah etmektedir: "Kitabıma Irak ile başlıyorum, çünkü Irak dünyanın merkezi, yeryüzünün göz bebeğidir. Irak'a da Bağdat ile başlıyorum, çünkü Bağdat (bugün) genişlik, büyüklük, mamurluk, suyunun bolluğu, havasının temizliği bakımından Irak'ın merkezi; doğuda ve batıda benzeri olmayan dünyanın en büyük şehridir. Orada her millettten insan, her şehir ve kasabadan halk yaşamaktadır. Uzak yakın demeden hemen bütün şehirlerden insanlar Bağdat'a göç ettiler. Gelenler, ülke veya bölgelerindeki halkların düşünce ve geleneklerini beraberlerinde getirerek (Bağdat'a) etkisini bıraktılar. Bağdat'ta müstakil bir mahalle ve çarşısı olmayan nerdeyse şehir yoktur; her şehirden gelenlerin müstakil mahalleleri vardır. Dünyada Bağdat kadar bu farklılıkları toplayan başka bir şehir yoktur. İki yakasından akan Fırat ve Dicle yoluyla her yerden insanlar ve tüccarlar rahatlıkla Bağdat'a gelebilmektedirler. Böylece Doğudan-Batıdan, İslam topraklarında ve ya Gayr-i Müslim diyarlarından ticâreti yapılan her şey oraya taşınabilmektedir; Hindistan'dan, Çin'den, Tibet'ten, Sind'den, Türk, Deylem, Habeşistan ve diğer yerlerden, tüccarlar mallarını satmak için Bağdat'a taşırlar. Böylece Bağdat, yeryüzünün bütün hayır ve bereketinin en bol olduğu bir şehir haline geldi. Dünyanın hazineleri ve âlemin bereketi burada toplandı". Ahmed b. Ebî Yakup b. Cafer el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Buldan*, Leiden, 1892. (Türkçe trc. Murat Ağarı, *Ülkeler Kitabı*, İstanbul, 2002, s. 233-234, 248. ; Ayrıca Deylem için bkz; Aydın Çelik, Deylem'de İslamiyetin Yayılması ve Zeydiler, *F.Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VII, Say. 1, Elazığ, 2010, s. 19-37.

² S. F. Mahmud, *İslâm Tarihi*, (Çev. A. Kevenoğlu, Ayhan Sümer), İstanbul, 1973, s. 117-18; C. Edmund Bosworth, *The Islamic Dynasties*, Edinburgh University Press 22 George Square, Edinburg, 1967, s. 7-10.

³Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi, VII-XI. Yüzyıllar*, (Çev; İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 149, Ankara, 1981, s. 26.

Bağdat ve Şam'da iki ayrı rasathane yapıldı. Bağdat'ta bulunan rasathanede Yunanca, Süryanice, Farsça ve Sanskritçeden birçok eserin tercümesi yapıldı. Bağdat'ta kurulan Beytülhikme / Bilge Evi bilimsel faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlayan büyük bir bilim merkeziydi.⁴

Bağdat, hem nüfusu hem de bu nüfus içinde yer alan farklı ırklara mensup insanların bulunduğu önemli bir merkezdi. Dönemin dünya devletleri içinde en kalabalık şehirlerinden biriydi. Bağdat'ta, farklı din ve mezheplere mensup birçok insan bir arada yaşıyordu. Bağdat, farklı dil, din, ırk, renk ve mezhebe karşı kapılarını daima açık tutmuştu. Bilimsel ve kültürel faaliyetlerin merkezi olan Bağdat'ta Beytülhikme gibi önemli kültürel, bilimsel ve tercüme kurumu inşa edildi. Eğitim ve öğretim gibi kültürel faaliyetlerin yer aldığı kurumlardan biri de camiler olmuştu. Özellikle Mansûr Camii o dönemde önemli bir eğitim merkezi görevi görüyordu. Bağdat'ta yüzlerce kitapçının da yer alması eğitim ve öğretime verilen önemi göstermekteydi. Ayrıca Bağdat'ta sayılamayacak kadar âlim ve şair vardı. Şairler, Bağdat için “yeryüzünün cenneti” tabirini kullanarak Bağdat'ın güzelliklerini şiirlerine konu etmişlerdi.⁵

Bağdat, Dicle Nehri'nin iki yakasında bulunan beldelerin bir araya gelmesiyle oluşan metropol bir başşehirdi. Nüfus bu dönemde 300.000 ile 500.000 arasındaydı. Bağdat, XVI. yüzyıla kadar Orta Doğu'nun en büyük şehri konumundaydı. Bağdat, o dönemde 200.000 nüfuslu İstanbul'dan bile daha fazla nüfusa sahipti. Bu nüfusun en büyük özelliği kozmopolit nitelikte olmasıydı. Bağdat; Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler, Mecûsîler gibi farklı inançlara; İranlılar, Iraklılar, Araplar, Türkler, Suriyeliler gibi muhtelif ırktan milletlere ev sahipliği yapıyordu. Bunların yanı sıra Anadolu'dan kaçan savaş esirleri, yeni şehri inşa eden işçiler, Horosanlı ve Doğulu tüccarlar, iş konusunda şansını arayan Basralılar, İskenderiyeli, Harranlı ve İranlı âlimler ve daha fazlası Bağdat'ta yaşıyordu. Öyle ki Bağdat kozmopolit ve heterojen yapısı ile Arap olan ve Arap olmayan binlerce insanı himayesine alan Orta Doğu'nun önemli bir kentiydi.⁶

⁴ Mahmud, *İsâm Tarihi*, s. 123; Hugh Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate*, Australia, 2010, s. 164-169; Nahide Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 101-104.

⁵ Abdülaziz, Ed-Dûrî, “Bağdat”, *DİA*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 425-433; Mahmut Kaya, “Beytülhikme”, *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 88-90.

⁶ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi; Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla*, C. I, İstanbul, 1997, s. 118; M.A.B. Shaban, *The Abbasid Revolution*, Cambridge University Press, London, New York, Melbourne, 1970, s. 165-166.

Medeniyette, bolluk ve refah şehirlerde toplanmıştı. Saray ve halifenin şehirlerde yer alması bu zenginlik ve ihtişamın artmasını sağladı. Ancak köylüler bu zenginlikten biraz uzaktı. Bu ihtişamlı şehirlerin başında Bağdat, Şam, Basra, Kahire, Kurtuba, Kayrevan gibi şehirler bulunuyordu. Âlim ve şairler de bu şehirlerde halifenin yanında kalarak bu bolluktan istifade ediyorlardı.⁷ Abbâsîler kuruluşundan kısa bir süre sonra, ileri bir medeniyet özelliği göstererek birçok devleti geride bırakmayı başardı. Zenginlik ve refahın etkisini yaşamın her alanında görmek mümkündü. Altın şamdanlar üzerinde amberden mumlar, altın sırmalı veya inci ve yakuttan halılar, gümüş ile altın kaplamalı kaplar bu zenginliğin göstergeleriydi. Ancak her kesim kendi malî gücüne göre bu tür değerli eşyaları kullanıyordu. Halife Müstaîn-Billâh'ın, vücutları altın, gözleri yakuttan her çeşit hayvan ve kuş resimlerinin olduğu çok kıymetli bir halısı vardı. Bu halıya halife 130 bin dirhem vermişti. Sarayda daha çok İran kültürünün etkisinde kalındı. Halifeler oldukça değerli elbiseler giyerlerdi. Bu elbiseler mücevherler ile doluydu. Saray ve çevresi de halifeye benzer şekillerde giyiniyordu. Bu yönü ile yüksek tabaka ile halk arasında farklı giyim tarzları ortaya çıktı. Bu ihtişam Abbâsî halifeliğinin ne derece zenginlik ve bolluk içinde olduğu göstermekteydi.⁸

İlk İslâm fetihleri boyunca hâkimiyet altına alınan coğrafyalarda Hristiyanlar, Yahudiler, Mecûsîler ve diğer zimmi kesim, İslâm toplumunun birer parçası olarak görüldü. Emevîler döneminde temel değerler göz ardı edilerek siyasî tercihler neticesinde hareket edildi. Abbâsî halifeleri, gayrimüslim halkın korunması için büyük çaba gösterdiler. Bu durum Hz. Muhammed döneminde uygulanan ve devam etmesi gereken bir zimmet akdiydi. Abbâsî coğrafyasında kurulan yeni şehirler sadece Müslümanlar için kurulmuyordu. Bu kentlere gayrimüslim halk da yerleşerek kentin birer parçası haline gelmişlerdi. Gerçekleşen fetihler ile büyüyen Abbâsî medeniyeti kozmopolit bir yapıya büründü. Ele geçirilen yerler arasında Suriye, Mısır, Irak ve Anadolu çoğunlukla Hristiyanların yaşadıkları coğrafyalar idi.

⁷ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. II, (Çev. Zeki Megamiz), İstanbul, 1976, s. 288.

⁸ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. V, s. 207-208; Abdülkerim Özaydın, "Müstaîn-Billâh", *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 112-113.

Anadolu coğrafyası üç asır kadar İslâm hâkimiyetinde kaldı. X. yüzyılda Doğu Roma'nın hâkimiyetine geçen Anadolu XII. Yüzyılda tekrar Müslümanların eline geçti. Müslüman Türklerin bu coğrafyaya hâkimiyeti ile birlikte Müslüman nüfusu artış gösterdi. Bölge halkına din ve vicdan hürriyeti sağlandı ve İslâm'ın gerekleri uygulandı.⁹

Sosyal ve kültürel olarak değerlendirildiği zaman Abbâsî toplumu içinde yaşayan her sosyal tabaka farklı kıyafetler giyerek kendine has bir yapıya büründü. Saraydaki devlet ileri gelenleri siyah renkte kıyafetler giydiler. Sosyal tabaka içinde yer alan her milletin giymesi gereken ayrı bir renk ve ayrı kıyafetleri vardı. Bu amaçla bazı dönemlerde gayrimüslimlerin kıyafetleri ile ilgili düzenlemeler yapıldı. X. yüzyıla gelince sosyal tabakayı birbirinde ayıran yalnızca sarık kalmıştı. İslâm'ın gayrimüslimlere tanıdığı din ve vicdan özgürlüğü Emevîler dönemde nadir olarak görülse de Abbâsîler'de önemli ölçüde dikkate alındı. Bu durum halifeden halifeye değişiklik gösterse de bilimsel faaliyetler hız kesmeden devam etti.¹⁰ Abbâsîler, iktidara geldikten sonra Arap olmayan milletlere daha çok önem verdiler. Bunun gerekçesi mevâlî desteği ile iktidarın sağlanmış olması idi. Dolayısıyla Abbâsîler yönetimin başına geçince Arapları siyasî güç olarak yönetimden uzaklaştırdı. Halifeler daha çok Fars etkisinde kaldı ve bu etki harem hayatını da etkiledi. Öyle ki ilk halife Ebü'l Abbâs es- Seffâh ve Emîn dışındaki diğer halifelerin anneleri “ümmü veled” yani köle cariye idi. Ayrıca devletin önemli kademelerine Farslar yerleştirildi. Bu durum Abbâsî sarayında Arap olmayan unsurların daha fazla yer aldığını göstermektedir. Kölelik, Abbâsîler'in kurulması ile birlikte oluşan askerî teşkilatlanma için en büyük kaynaktı. Bu sebeple gulâm sistemi kurularak teşkilatlanmaya hız verildi. Fars, Türk, Habeşli, Berberi köleler askerî teşkilatlanmadaki kölelerin çoğunluğunu oluşturuyordu. Ayrıca köleler saray teşkilatında harem içinde de yer alıyordu. Savaş sırasında ele geçirilen ya da halifelere hediye olarak gönderilen köle ve cariyeler vardı.¹¹

⁹ Levent Öztürk, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbasiler(II)*, “Abbasiler Döneminde Hristiyanlar, Hukûkî Statü ve Gündelik Hayat”, İstanbul, 2018, s. 107-108.

¹⁰ Levent Öztürk, *a.g.e.*, s. 109-110.

¹¹ Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbasiler(II)*, “Abbâsîler'de Kölelik”, İstanbul, 2018, s. 127-129.134.138; Hakkı Dursun Yıldız, “Ebü'l-Abbâs es-Seffâh”, *DİA, C. X, İstanbul, 1994*, s. 283-284.

Abbâsî saraylarında halifenin de iştirak ettiği müzikli eğlenceler tertip ediliyordu. Bu eğlenceleri icra edenler şarkıcı cariyelerdi. Abbâsî halifeleri içinde ilk Halife Ebu'l Abbâs es- Seffâh ile Mansûr müzikli eğlencelere önem vermediler. Ancak daha sonra gelen halifeler saray hayatını değiştirerek sarayı şiir ve müzik alanında yetenekli cariyeler ile doldurdular. Halife Hârûnürreşid dönemi, sarayda en fazla eğlence hayatının yaşandığı dönem oldu. Cariyelerin çok yüksek fiyatlar ile alındığı bu dönemde halife mûsiki alanında yetenekli cariyelere yüklü miktarda altınlar taktim ederdi. Halife Emîn ve Halife Me'mûn dönemlerinde eğlence merasimleri devam etti. Halife Mu'tasım'ın askerliğe önem vermesi onu eğlence hayatından uzak tutmaya yetmedi. Yine Halife Vâsik sarayında müzik ve eğlenceyi eksik etmedi. Halife Vâsik'ın şarkıyı çok iyi bilmesi onun eğlence meclislerinde daha çok etkili olması sağlamıştı. Şiir ve edebiyata olan ilgi Abbâsîler'in refah ve zenginlikleri ile daha da arttı. Saraylarda himaye edilen şairler büyük ihsanlar ile karşılaştılar. Halife Mehdî şiire karşı ayrı bir ilgi duyuyordu. Onun en gözde cariyelerinden olan Hayzuran, bir şair idi. Hârûnürreşid'in sarayı ona şiirler yazan şairler ile doluydu. Halife Emîn sarayında şiir söyleyen cariyeleri sıkça dinlerdi. Halife Mu'tasım döneminde önemli komutanlardan olan Türk kökenli Afşin için yazılan metihlere halife tarafından 300.000 dirhem dağıtıldı. Bütün bunlar Abbâsîler'in şiir, edebiyat ve mûsikiye ne derece önem verdiklerini gösteren ifadelerdir.¹²

Abbâsîler'in ilk halifesi Ebu'l Abbâs es- Seffâh'ın iktidarının kısa sürmesinin ardından başa geçen Halife Mansûr döneminde Abbâsîler bilim, felsefe, kültür alanında İslâm tarihine önemli katkılar sağladı. Emevîler döneminde başlayan bilimsel faaliyetler Abbâsîler ile birlikte sistemli bir hal aldı. Abbâsîler'de kültürel hayatın geliştiği şehirlerin en gözde olanı Bağdat'tı. Bağdat ile Semerkant arasında kalan Hemedan, İsfahan, Basra, Kûfe, Rey, Merv, Nîşâbur, Belh, Buhara, Tûs gibi şehirler bilimsel faaliyetlerin geliştiği önemli şehirler oldu. Abbâsîler'in altın çağı Bağdat şehrinin kurulması ile oldu. Halife Mansûr, Harûnürreşid ile Me'mûn bilim, sanat ve kültürel faaliyetlere önemli katkıda bulunan halifelerdi. Türk, İran, Hint ve Mısır gibi kültürlerin etkisi ile ortaya çıkan bilimsel gelişmeler neticesinde tercüme faaliyetleri hızlandı.

¹² Mehmet Nadir Özdemir, *a.g.e.*, s. 139-141; Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 112-114.

Bu faaliyetlerin hızlanmasında Abbâsîler'in Arap olmayan unsurlara ötekileştirmeden muamele etmesinden kaynaklanmaktaydı. Emevîler'in ırk olarak yaklaştığı milletlere Abbâsîler farklı etnik grupları ortak bir hoşgörü ile kucakladı. Bağdat'ın inşasının ardından şehir kısa bir zamanda sanatkârların, âlimlerin ve tüccarların en gözde merkezi haline geldi. Bağdat kısa sürede önemli bir bilim ve kültür merkezi oldu. Devletin hızlı bir şekilde siyasî, sosyal ve ekonomik olarak kurumsallaşması devletin büyümesine katkı sağladı.¹³

Abbâsîler'de edebiyat dili Farsça, düşünce ve ilim dili ise Arapçaydı. Arapça, Abbâsîler ile birlikte sadece bir toplumun dili değil büyük bir medeniyetin dili haline geldi. Bilimsel faaliyetlerin hız kazandığı bu dönemde birçok eserin Arapçadan tercümesi yapılmıyordu ve batının henüz ulaşamadığı bu bilimsel faaliyetler Abbâsîler ile ilerleme kaydetmişti. Hârûnnürreşîd döneminde Bağdat'ta gece gündüz ilmî ve kültürel faaliyetler yaşandı. O bilim insanlarına ve sanatçılara değer vererek onları korudu. Hârûnnürreşîd dönemi Bin Bir Gece Masalları ile anılan en görkemli dönemini yaşadı. Hârûnnürreşîd döneminde Anadolu'ya yapılan seferler neticesinde Bizans şehirlerinden birçok eser Bağdat'a getirildi. Yuhannâ b. Mâseveyh öncülüğünde hazırlanan bir heyet tarafından bu eserlerin tercümeleri yapıldı. Halife Me'mûn ilim adamların bulunduğu toplantılar düzenledi ve bu toplantılara başkanlık etti. Halife Me'mûn, Bizans'ta o dönemde imparator olan Theophilos'a eski Yunan eserlerini göndermesini için mektuplar yazdı¹⁴. Beytülhikme'de tıp, felsefe, matematik, tabii ilimler gibi kitap ya da eserlerin Bizans'tan Bağdat'a getirilmesi amacıyla içinde Haccâc b. Matar ile Yuhannâ b. Bıtrık isimli âlimlerin yer aldığı heyetler kuruldu. Me'mûn döneminde kurulan Beytülhikme'de Süryanice, Farsça, Yunanca, Sanskritçe, Kiptice, Nebatice gibi dillerin eserleri Arapçaya tercüme edildi. Tercüme faaliyetlerin kurumsallaştığı bu dönemde İslâm dünyasına Hint, Mısır, Yunan, Sâsânî gibi milletlerin ilimleri girmeye başladı.

¹³ Mehmet Vural, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbâsîler(II)*, "Abbâsîler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe" İstanbul, 2018, s. 249-250; Nahide Bozkurt, "Hârûnnürreşîd", *DİA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 258-261; Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, C. XXIX, s. 102.; Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 5-6.

¹⁴ Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih Ya'kûbî, (ö.284/897): *Târihu'l-Ya'kûbî*, (Thk. Muhammed Sadik), Necef, 1964. *Târihu'l-Ya'kûbî*, c. 3, s. 200.

Zengin bir kütüphaneye sahip olan Beytülhikme'de yapılan tercümeleler çoğunlukla Süryaniceden Arapça'ya yada Grekçeden Arapça'ya şeklindeydi. İslâm medeniyetinde felsefî ve bilimsel düşüncenin gelişimi Aristoteles, Eflatun, Hipokrat, Galen gibi birçok tıp bilgini ve filozofun eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesi ile oldu. Beytülhikme zamanla Orta Çağ'ın en büyük ve en zengin ilmi araştırmalar kütüphanesi haline geldi. Bey yüz yıldan fazla bilimsel faaliyetlerin sürdürüldüğü Beytülhikme, 1258 tarihinde Moğolların Abbâsîler'i işgal etmeleri ile yıkıldı.¹⁵

İlk dönemlerde bilimsel faaliyetler daha çok camilerde yapılmaktaydı. Bunun yanında âlimlerin evleri, saraylar ve kütüphaneler bu amaçla kullanılan diğer alanlardı. Beytülhikme'nin yanı sıra Abbâsî coğrafyasında kurulan diğer kütüphaneler de vardı. En ünlülerden biri 1231 tarihinde açılan devletin yıkılışına kadar faaliyetlerini yürüten Mustansırıye Medresesi idi. Resmi kütüphaneler gibi bazı kadı ve âlimlerin kurduğu özel kütüphaneler de bulunmaktaydı. Bu özel kütüphaneler içinde Musul'da İbn Hamdûn tarafından kurulan Dârü-ilm Kütüphanesi öne çıkmıştı. Övgü ile anılan bir diğer kütüphane ise Sâmanîler'in ünlü kadısı olan İbn Hibbân el-Büstî'nin kurduğu kütüphaneydi. Bu kütüphanelerde bulunan zengin eserlerin Haçlı Seferleri ve Moğol istilaları ile yakılıp yok edilmesi nedeniyle günümüze ulaşamamış olması büyük bir kayıptır.¹⁶

İnsanlara sunulan nimetlerden biri de hiç şüphesiz mûsiki olmuştur. İnsanın fitratına meyleden bir lütuftur mûsiki. Öyle ki mûsiki, insanların duygu ve düşüncelerini ifade etmelerinin yanında tedavi amaçlı olarak da kullanılan bir nimetti.¹⁷ İslâm dini önceleri mûsikiye karşı çekingen tavırlar geliştirse de daha sonraları tarikat ayinlerinde mûsikiyi kullanmaya başladı. Arap mûsikisinin gelişmesi ile diğer bütün coğrafyaların kullandığı mûsiki anlamsız bir hale geldi. Hiçbir batılı kulak uzun bir eğitim almadıkça İslâm mûsikisinin yapısını, ritmini ve kalitesini yorumlayamazdı. Abbasiler döneminde yapılan tercüme faaliyetleri mûsikinin gelişmesini sağlayan etkenlerden biriydi. Halife Mansûr ile başlayan tercüme faaliyetleri Halife Memûn döneminde zirveye ulaştı. Arapçaya mûsiki ile alakalı birçok eser tercüme edildi.

¹⁵ Mehmet Vural, *a.g.e.*, s. 250-256. Ayrıca bkz. Şakir Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında ilim*, İstanbul, 2012, s. 177. 184. 213. 221; G. Erdem, *"İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi; Beytü'l Hikme"*, *Dini Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2013, s. 42, 57-77.

¹⁶ Mehmet Vural, *a.g.e.*, s. 266-268

¹⁷ Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, İstanbul, 1995, s. 11-19.

Nikomakus, Öklid, Galen ve Aristoxenus mûsiki ile alakalı tercümesi yapılan isimlerdi. Bu şekilde Yunanlardan yapılan tercümeler ile alının mûsiki ilmi, Arap mûsikisi modelleri ile birleştirildi.¹⁸

İslâm dünyasında saray mimarisinin ilk örneği Hz. Osman zamanında Dimaşk'ta Suriye valiliği görevini yapan Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından inşa edilen “Kubbetü'l-Hadrâ” idi. Emevîler döneminde benzerleri yapılarak hükümet binası olarak kullanıldı. İlk dönem saray mimarisi ile alakalı bilgilerin oluşmasında Emevîler'in şehirlerden uzak bölgelerde inşa ettikleri müstahkem sayfiye ile av kasırları etkiye olmuştur. Bunlara; Kasrû'l-Meştâ, Kasrû'l-Hayr eş-Şarkî ve Kasrû'l-Hayr el-Garbî örnek gösterilebilir. Abbâsîler'in mimari yapıları arasında bulunan büyük saraylar genellikle Bağdat ile Sâmerâ şehirlerinde inşa edildi. Bu saraylar devlet işlerinin görüldüğü ve aynı zamanda halife ve ailesinin ikamet ettiği yerlerdi. Sarayın etrafında kurulan yeni yapılar ile birlikte bölge müstakil bir şehir görüntüsü kazanmıştı. Bağdat'ta oluşturulan Dârülhilafe bu yapıdaydı. Bazı halife sarayları şehirlerden uzak bölgelere de inşa edildi. Buralar seyirlik veya av yapma amaçlı kullanılan geçici ikamet alanlarıydı. İlk dönem Abbâsî saray mimarisi Emevî saraylarının benzeri şeklindeydi. Bağdat şehrinin inşası sırasında Bağdat'ın merkezine Cuma Camisi inşa edildi. Caminin hemen yanına ise Emevî mimarisine uygun olarak Kubbetü'l-Hadrâ adlı bir saray yapıldı.¹⁹

İslâm mimarisini esas itibari ile üç ana kısımda tanımlamak mümkündür. İlki genellikle şehirlerde kullanılan ve evlerin yapımı ile ortaya çıkan şehir mimarisidir. İkincisi cami ve mescitlerin yapımında ölçüt alının dini mimari, üçüncüsü ise kale ve surların inşası ile belirlenen harp mimarisidir. Mimari olarak basit yapılar tercih eden Arapların mimari yapılarının en önemlisi Mekke'de bulunan Kâbe idi. Kâbe'nin yanı sıra az sayıda bina inşa etmişlerdi. Bu binaların çoğunluğu kerpiçtendi. Arapların mimarisi basit yapı bir haldeydi. Mekke'de en önemlisi Kâbe olmak üzere çok az bina bulunmaktaydı. Şehir binalarının büyük bir kısmı kerpiçten yapılırken zenginlerin evleri taştan yapılırdı.

¹⁸ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, C. II*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1980, s. 654-655.

¹⁹ Mustafa Hizmetli, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbâsîler(II)*, “*Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı*”, İstanbul, 2018, s. 319-320.

Araplar, Suriye ve İran'ı fethedince kendi tabiatları ve hayat tarzlarına uygun özel mimari stiller meydana getirdiler. Arap mimarisi, kubbeler, minareler, direkler ve kemerlerle dikkat çeker. Bu mimarinin bazı yönleri, Araplarca çok sevilen hurma ağacı şekline benzemektedir. Çünkü bu ağaç onların en büyük gıdaları ve servet kaynaklarıydı.²⁰

Abbâsî sanatı, Arap ve Türk sanatından izler taşıyordu. Devletin merkezini önce Bağdat'a ardından Sâmerrâ'ya taşıyan Abbâsîler, bünyesinde bulunan Türk ve İranlıların etkisiyle mimari ve sanatını şekillendirdi. Özellikle sivri kemerlerin mimaride kullanımı Türkler sayesinde oldu. Sâsânî mimarisi yapılarından etkilenen Abbâsîler'in mimari yapılarının boyutlarında artış yaşandı. Bu yüzden merkezin Sâmerrâ'ya taşınması ile daha büyük yapılar inşa edildi. Abbâsîler'in bulundukları coğrafya yaşam şartlarını etkilediği gibi mimariyi de etkiledi. Mezopotamya'nın ana malzemesi olan kerpiç ve tuğlayı inşaat malzemesi olarak kullandılar. Türklerden alınan kırık kemer ya da sivri kemer yapısının yerine yuvarlak kemerler kullanılmaya başlandı. Saray ve bina süslemelerinde stüko üzerinde bulunan tezyinatlar ve madeni akisli levhalar yerini aldı.²¹

²⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi, C. II*, (Çev. İsmail Yiğit), İstanbul, 1987, s. 233-234.

²¹ Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimarisi*, Ankara, 1959, s. 107.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎLER'DE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

1. ABBÂSÎLER'DE SOSYAL TABAKALAR

1.1. Müslümanlar

1.1.1.Havas Sınıfı

Abbâsîler döneminde Bağdat, birçok toplumun bir arada yaşadığı önemli bir baş şehirdi.²² Abbâsî toplumu içinde büyük bir çoğunluğu oluşturan Müslümanlar havas ve avam adı verilen iki farklı isimle anılıyordu. Havas olarak adlandırılan sınıf, Abbâsî devlet yönetiminin en üst kademesinde bulunan kimselerdi. Bunlar vezirler, valiler, yazarlar, komutanlar ve hâkimlerden oluşmaktaydı²³. Bu kesimde en üstte halife ve halifenin yakınları yer alıyordu. Öncelikli olarak İranlı aileler ve Türk yöneticiler havas sınıfının temelini oluşturuyordu. Yönetenler sınıfı olarak da adlandırılan bu kesimde halifeden sonra en önemli üst mevki vezirlik kurumuydu. Vezirlik kurumu ya da diğer devlet memurlarının güçleri, başta bulunan halifenin yönetim tecrübesine göre değişiklik gösteriyordu. Halife devlet yönetiminde tecrübesiz ve pasif kaldığı zamanlar devlet adamları yönetimde etkin rol oynuyorlardı.²⁴ Geniş coğrafyalarda hâkimiyet kuran Abbâsîler bünyesinde Müslümanlıkla sonradan tanışmış farklı milletler barındırıyordu. Bu milletler içinde Türkler ve İranlılar önemli hizmetlerde bulunmuşlardı. İranlılar ve Türkler, Abbâsîler'in en fazla etkilendiği milletlerin başında geliyordu. Araplar ise Abbâsîler'in asıl kurucu unsurlarıydı.²⁵

Havas sınıfının diğer mensupları ise eşraf ve devlet ileri gelenleriydi. Eşraf olarak tanımlanan kesim Abbâsî halifelerinin mensup olduğu Hâşimî soyundan gelenler, Kureyşli aileler ve Arap aristokratları idi. Avam adı verilen kesim ise diğer meslek grupları idi.

²² Abdülkerim Özaydın, “Bağdat”, *DİA*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 437-441.

²³ Ebu Hüseyin Hilal b. Muhsin es-Sabi; *Rusumu Dâri'l-Hilafe*, Bağdat, 1964, s. 21.

²⁴ İbrahim Sarıçam; Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2006, s. 69.

²⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 46.

Bunlar ulema, fukaha, edipler, sanat ve ticaret ile uğraşanlardı. Avam sınıfı, havas sınıfı tarafından korunan ve himaye edilen kesimdi.²⁶

Abbâsîler’de birinci tabaka diye adlandırılan Havas kesimi halife ve yakınları, vezirler, kadılar, âlim ve edipler, emirler ve kâtipler gibi üst düzey devlet memurlarından oluşuyordu. İkinci tabaka olarak adlandırılan Avam kesimi ise sanat erbabı, askerler, esnaflar, köylüler ve kölelerden oluşuyordu.²⁷

Müslümanların havas olarak adlandırılan kesimi kendi içinde de dört gruba ayrılıyordu. Birinci olarak halife siyâsî ve dinî lider sıfatıyla ilk sırada yer alırdı. İkinci kısımda halifenin en yakınları olarak tanımlanan kişiler, üçüncü kesim devlet büyükleri ve dördüncü kesimde âlimler ve bilginlerin olduğu kesimdi. Halifenin akrabaları olarak tanımlanan ikinci derecedeki kesim Beni Hâşimî ailesiydi. Beni Hâşimî ailesi Eşraf olarak tanımlanırdı. Yine halife yakınlarına eşraf dışında şehzade unvanı da verilmiş olup değer verilen bir konumdaydılar. Eşraf olarak tanımlanan bu kesim padişah ile görüştüğü zaman kürsülerde oturmuşlardı. Ancak diğer devlet adamları yerde minderler üzerinde otururlardı.²⁸

Halife yakınları olan Hâşimî ailesi, halifeden gelen maddî destek ile lüks bir hayat sürmüşlerdi. Öyle ki aldıkları paralar ile zevk ve sefa içinde yaşadılar. Hâşimî ailesinden sonra en yüksek sınıf olan devlet ricali, zaman içinde İranlılar tarafından işgal edildi. İranlıların devlet kademelerindeki gücü halifenin otoritesine göre değişiklik gösterirdi. Bu kesimdeki kişilerin halife ile görüşebilmesi için özel bir kapı vardı. Havas sınıfında bulunan dördüncü grup Hâşimî ailesi dışındaki Arap hanedanlarıydı. Bu Arap hanedanlar Nebeviye ve Kureyşli kabilelerdendi. Bu kabiledeki ailelere devlet tarafından maaş bağlanmıştı. Ayrıca Havas sınıfında mevali, askerler, ayanlar ve diğer hizmet erbabı da yer alıyordu.²⁹

²⁶ Sarıçam; Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 69.

²⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, C. I, s. 37.

²⁸ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. V, (Çev. Zeki Megamiz), İstanbul, 1974, s. 30-32; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. VI, (Çev. İsmail Yiğit), İstanbul, 1987, s. 337.

²⁹ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. V, s. 32

1.1.2. Avam Sınıfı

Avam sınıfını halkın kendisi oluşturunuyordu. Devletin hizmetinde olmayan yönetilen kesim olarak tabir edilen gruptu. Avam sınıfı için sarayda yapılacak görüşmelerde ayrı kapılar tahsis edilmişti. Avam adı verilen kesim esnaf, tüccar, sanatkâr, çiftçi ve kölelerden oluşan bir kesimdi. Yine bu sınıf içinde aşçılar, şairler, âlimler, ressamalar, kumaşçılar, âlim ve fakih gibi kimseler bulunuyordu.³⁰

Abbâsî toplumunun temelini Müslüman Araplar, İranlılar ve kuruluşunda etkili olan Horasanlılar oluşturmuştu. Hükümdarların devlet yönetimlerindeki güçlerine göre zaman zaman yönetimde söz sahibi olan İranlılar, annesi İranlı olan Halife Me'mûn döneminde oldukça etkili oldular. Yine annesi Türk kökenli olan Halife Mu'tasım döneminde Türkler idarî ve askerî bütün önemli üst mevkileri doldurdular. 750-845 yılları arasında, Abbâsî toplumu ağırlıklı olarak Arap, Fars, Mağrip ve Türklerden oluşuyordu. 847-1055 yıllarında ise Abbâsîler'in hâkimiyet alanı genişledikçe birçok millet Abbâsî toplumunda yerini aldı. Bunlar içinde Ferganalı, Mısırlı, Kürt, Gürcü, Horosanlı, Rum, Ermeni, Deylemli, Berberi, Çerkez ve Selçuklular Abbâsî toplumunda yer alan milletlerden bazılarıydı. Bu milletler Abbâsî coğrafyasında bir arada yaşayıp aynı dili konuşuyorlardı.³¹

1.2. Hristiyanlar

1.2.1. Hristiyanlık Dini

Hristiyanlık, 2 milyara yakın nüfusu ile dünyanın en büyük dinidir. Temelde Ortodoks, Katolik, Protestan olmak üzere üç büyük mezhebe ayrılır. Bu üç mezhep dışında birçok küçük tarikat ve mezhepler de bulunur. Hristiyanlık dini, Yeni Ahîd'e göre İsa Mesih anlayışına dayanır. Buna göre, İsa Mesih, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi ve insanları kurtarmak için gönderilen Tanrı'nın oğlu sıfatındadır.

³⁰ Corci Zeydan, *a.g.e*, C. V, s. 53.

³¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. VI, s. 337-340; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. III, s. 225.

Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan İsa Mesih, insanları günahlardan kurtarmak için gönderilmişti. İsa Mesih'in çarmıha gerilmesi ilahi bir plan olarak görülüp Tanrı'nın yanına tekrar döndüğü ifade edilir. Hz. İsa'nın insanlara sunduğu mesajlar Hristiyanlar tarafından ortak bir alanda birleştirilmiştir.³²

Hristiyanların ibadet merkezi kiliseydi. Kilise, Hristiyanlar için Tanrı'nın bedene bürünmüş haliydi. Hristiyanlar, kilisede Tanrı için hizmet ederlerdi. Hristiyanlar tarafından gerçekleştirilen ibadetler günlük, haftalık ve yıllık olarak yapılan ibadetlerdi. İbadet saatleri Yeni Ahid'de Resullerin işlerinde (3/1;10/9) yer almıştır. Günlük olarak yapılan ibadetlerin saatleri sabah dokuz, öğlen on iki ve öğleden sonra saat üçte olduğu belirtilmiştir. Haftalık olarak yapılan ibadetlerin temel amacı Hz. İsa'nın dirilişini kutlamaktı. Bu amaçla her hafta Pazar günü kiliselerde ayrı bir ibadet yapıldı. Pazar günleri yapılan bu ibadetlerde Yeni Ahid'den bölümler okunur ve yapılan Evharistiya ayini ile ibadetler tamamlanırdı. Yıllık olarak yapılan ibadetler bayram törenleri şeklindeydi. Hristiyanlar tarafından yıllık olarak kutlanan bayramlar Noel ve Paskalya idi. Bu bayramlar ve ibadetler dışında diğer mezhep ve tarikatların da kendilerine ait kutlamaları ve ibadetleri bulunuyordu.³³

1.2.2.İslâm Coğrafyasında Hristiyanlar

Hristiyanlık ve Yahudilik dinleri kendilerine kutsal kitap indirilen dinlerdendi. Bu dinlere Kur'ân-ı Kerîm'de kendilerine birçok atıfta bulunulmuştur. Kutsal dinlerden biri olarak kabul edilen Hristiyanlık dinine Kur'ân-ı Kerîm'de diğer dinlere göre daha fazla yer verilmişti. Özellikle Hz. İsa'nın beşeri bir varlık olduğuna dikkat çekilmiştir. Birçok ayette Hz. İsa'nın Allah'ın elçisi olarak gönderildiği belirtilir (Âl-i İmrân 3/ 45-49; Meryem 19/16-29; Enbiyâ 21/91; et- Tahrîm 66/12). Hz. İsa'nın beşerî ve Allah'ın kulu olduğu birçok kez "Meryem'in oğlu İsa" şeklinde tekrarlanmıştır.³⁴

³² Kürşad Demirci, "Hristiyanlık", *DİA*, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 368-372.

; ayrıca bkz. W. Montgomery, *Günümüzde İslâm ve Hristiyanlık*, (Çev. Dr. Turan Koç), İstanbul, 1991, s. 70-76.

³³ Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", *DİA*, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 348-352; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul, 1995, s. 144-147.

³⁴ Mustafa Sinanoğlu, "Hristiyanlık", *DİA*, C. XVII, s. 364-368, İstanbul, 1998, s. 364-368. ; ayrıca bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, İstanbul, 2015, s. 526-537.

İslâm dini inancı gereğince birçok bölgede İslâmiyet'i yaymak amaçlanmıştı. Müslümanların yaptığı bütün gazalarda bölge insanına zarar vermeden bölgenin İslâmiyet'i hoşgörü ile benimsenmesi sağlanmıştı. İslâmiyet'in farklı coğrafyalarda yayılması, Hz. Peygamber döneminden başlayıp Dört Halife döneminde geniş coğrafyalarda devam etti. Birçok Hristiyan toprağı Müslümanlar tarafından hâkimiyet altına alındı. Bu bölgelerde yaşayan halka hiçbir şekilde zulmedilmemişti. Hristiyan halkın can, mal ve namus güvenliği güvence altına alındı. Hristiyan topraklarda Nesturi, Yakubi, Meliki kiliseleri korundu. "Sâsânîler zamanında başkent Medâin'de kurulan Nesturi patriği, hemen ilk kurulduğu yıllarda, 762'de Bağdat'a taşınarak faaliyetlerini sürdürmüştü." Ancak Eski Roma, Yunan ve Mısır medeniyetlerinde kendi toplumlarından olmayan yabancılar her türlü hukuktan uzak tutulmuştu. Bu durum Avrupa'da XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.³⁵

1.2.3. Abbâsî Toplumunda Hristiyanlar

Abbâsî coğrafyasında zimmet ehli olarak adlandırılan Hristiyan ve Yahudiler, İslâm'ın buyrukları doğrultusunda dinlerini özgürce yaşıyorlardı. Bunun en açık örneği, Bağdat'taki kiliselerin varlığıydı. Öyle ki, başkent Bağdat'ta Hristiyanlara ait birçok ibadet yeri vardı. Bağdat'taki Rum Kilisesi bu kiliselerden biriydi. Rum Kilisesi, Hristiyanlığın Nestûrî mezhebine sahip olan Hristiyanların ibadet alanıydı. Kiliseler ve Yahudilerin ibadet merkezi olan havralarda yüzlerce insan kendi dinlerini özgürce yaşama imkânı buldular. Ayrıca zimmi halk, Abbâsî halifeleri tarafından himaye altına alınmıştı. Halifelerin düzenlediği ziyafet ya da törenlere zimmi halk da davet ediliyordu. Abbâsî toplumu içinde farklı din ve mezhebe sahip insanların olması farklı yaşam şekillerini de beraberinde getirmişti. Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler birbirine varis olamazdı. Yahudilerin Hristiyanlık dinini benimsemeleri ya da bir Hristiyan'ın Yahudi dinine geçişine izin verilmemişti. Ancak Yahudi ve Hristiyanlık dininden Müslümanlığa geçişe izin veriliyordu.³⁶

³⁵ Sarıçam; Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 71-72.

³⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. III, s. 228-229; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul, 2012, s. 570-573.

Gayrimüslimlerin ibadet ve inançlarını özgürce yaşamaları konusunda birçok hakları vardı. Kendi medreselerini inşa etmelerine ve dini eğitim ve öğretim görmelerine izin verildi. Hristiyanların mabetlerde ayinler düzenleme, özgürce ibadet etme, çan çalma, dinî sembolleri kullanma gibi hakları vardı. Ayrıca bu mabetlerde bulunan heykel, resim gibi dinî semboller kaldırılmamıştı. Sosyal düzeni bozmamak kaydıyla dinî ritüellerini yapmalarına izin verilmişti. Abbâsî hâkimiyetine geçen yerlerdeki ibadet alanlarına dokunulmayıp yenilerinin inşası için çalışma başlatıldı. Gayrimüslim halk devletin kuruluşundan itibaren devlet kademelerinde yer aldı. Özellikle Nesturi Hristiyan doktorların hizmetleri XI. yüzyıla kadar sürdü.³⁷

Gayrimüslimlerin Abbâsî toplumu içinde belirgin olarak yer almaları onların toplum içindeki haklarının belirlenmesi hususunu da beraberinde getirdi. Gayrimüslimlere verilen hukuki haklarda “kendi inançlarını gereğiyle baş başa bırakma” ilkesi yer alıyordu. Bu ilke doğrultusunda aile, miras, kişi ve borçlar hukuku gibi konular düzenlenmişti. Gayrimüslim bir kimsenin İslâm Mahkemelerine başvurma hakkı vardı. Bir gayrimüslim ile bir Müslüman arasındaki davalara İslâm Mahkemesi bakardı. Genellikle ceza davalarına İslâm hukukunun hükümleri doğrultusunda karar verilirdi. Gayrimüslim bir kimse Müslümanlığı kabul edince tüm davalar İslâm hukuku gereğince uygulanır ve bu kişi Müslümanlar ile aynı haklara sahip olurdu.³⁸

Belirli sosyal düzenlemeler çerçevesinde Hristiyanların uyması gereken bazı kurallar vardı. Özellikle sosyal ve dini açıdan ayırt edilmeleri ve giyim-kuşamlarının Müslümanların giyimlerinden farklı olması için bal renginde elbise giymeleri istenmişti. Bunun yanında gelirleri doğrultusunda kişi başına senede bir kez vergi ödemeleri gerekiyordu. Vergilerin herkesin gelirine göre toplanması Abbâsîler’in adalet kavramını tüm tebaa üzerinde kullandığını gösterir nitelikteydi. Ayrıca din adamları, çocuk, yaşlı, kadın, fakir ve körler vergilerden muaf tutulmuştu. Bu kimseler devletin koruması altına alınarak hoşgörü ile muamele edilmişti.³⁹

³⁷ Sarıçam; Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 72-73.

³⁸ Sarıçam; Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 73.

³⁹ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, (Çev. Orhan Bahaeddin), İstanbul, 2004, s. 55

Abbâsî toplumu içinde yer alan Hristiyan halkın giyim-kuşamları belirli düzenlemelere tabi tutuldu. Gayrimüslimler, Hârûnürreşîd döneminde yayınlanan kanun ile bal renginde elbiseler giymeleri ve bu elbiselerin üzerine ip şeklinde kuşak bağlamaları emredilmişti.⁴⁰

Ayrıca serpuş takacak olanlar Müslümanların taktıklarına benzememesi için farklı iki düğme takmaları gerektiği belirtildi. Bu dönemde gayrimüslimler dikişli şapka taktılar. Gayrimüslim kadınların at yerine eşeğe binmeleri ve deri semer yerine ağaçtan semer kullanmaları emredildi.⁴¹

Halife Me'mûndöneminde, gayrimüslim halka kendi dinleri ile ilgili meselelerde tam bir özgürlük ortamı oluşturuldu. Zaman zaman bu tutum, halifelere göre değişiklik gösterse de genellikle gayrimüslimlere karşı hoşgörü kavramı hâkim oldu. Bağdat'ta bulunan birçok semtte Hristiyan manastırlar mevcuttu.⁴² Me'mûn döneminde Hristiyan kiliseleri on bir bin civarındaydı. Hristiyanlara ait kiliseler dışında birçok sinagog ve diğer dinlere ait ibadet alanları da yer aldı. Hristiyanlar özel günleri ve bayramları özgür bir şekilde kutladılar. Kudüs ve diğer kutsal şehirler, Hristiyanlar tarafından özgürce ziyaret edilmişti. Bu ziyaretler gerçekleştirilirken Hristiyan halkın her türlü güvenliği sağlanıyordu. İstanbul, Kudüs, Antakya, İskenderiye'de bulunan patrikler, Hristiyan halka zulüm ederken Hristiyanlara Müslümanlar tarafından genellikle hoşgörü ile yaklaşılıyordu. Müslüman ve Hristiyan halk zaman zaman birbirleri ile yakın temasta bulundular. Öyle ki, Müslümanlar, Hristiyan keşişlerin üzüm yetiştirmedeki marifetlerine hayranlık duyuyordu. Ayrıca Hristiyan ya da Müslümanların birbirlerinin ibadet alanlarına girmelerinde bir sakınca görülmemişti. Müslümanlar yaptıkları seyahatlerde Hristiyan mabetlerinde dinlenirlerdi. Yine Hristiyanlar da camilere girerek Müslüman dostları ile sohbet ederlerdi.⁴³

⁴⁰ Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 258-261.

⁴¹ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2014, s. 57-60; André Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, (Çev. Nedim Demirtaş), İstanbul, 2007, s. 180-188.

⁴² Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 54-56.

⁴³ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 56-57.

Abbâsî devrinde toplumsal düzeni sağlamak adına bazı kurallar belirlenmişti. Hristiyanların kendi kitaplarını değiştirmeleri gerekçesi ile Müslümanlar hakkında şahitlik yapmaları yasaklanmıştı. Gayrimüslim halk, Müslümanlar ile sorun yaşadığı durumlarda kendi haklarını arama ayrıcalığına sahipti. Bu konuda kadılar görevlendirildi. Kadılar cami içinde Müslüman davalarına bakarken cami merdivenlerinde Hristiyan davalarına bakmıştı. Zamanla Hristiyan davaları haftada bir gün olacak şekilde kadının evinde görüldü. Ancak gayrimüslimler kadı huzurunda haklarını aramak yerine kendi mahkemelerinde yargılanmayı tercih ediyordu. Çünkü kadıya başvuranlar kadının verdiği kararlara uymak zorunda kalırdı.⁴⁴

Hristiyanların yargılama usulleri kendi dinî inançları doğrultusunda olurdu. Yargılamalar, kendi din adamları tarafından yapılır ve verilen cezalar suçun büyüklüğüne göre değişiklik gösterirdi. Örneğin *“Herhangi bir Hristiyan’ı dövmenin cezası iki ay müddetle kiliseye girememek ve pişmanlık duymak ve mali gücünün yettiği kadarıyla fakirlere sadaka dağıtmak.”* idi. Uygulanan diğer cezalar ise para cezası, cemaat önünde utandırma, dinî törenlere katılmaktan men etme, cenaze törenlerinden mahrum bırakmaydı. Gayrimüslimler içinde silah taşıyabilen askerlik çağındaki erkeklerden cizye vergisi alınmıştı. *“Alt sınıf yılda 12, orta sınıf 24 ve üst sınıf 48 dirhem; altın parası olan bölgelerde ise 1,2 ve 3 dinar verirdi.”* Durumu müsait olmayan, sakat ve rahiplerden cizye vergisi alınmamıştı. Ancak diğer askerlik çağındaki tüm erkeklerin cizye vermesi zorunlu kılındı. Cizye vermeyenlerin cezası vergilerini ödeyinceye kadar hapis cezasına çarptırıldı. Bunun dışındaki işkence ve dayak gibi muameleler kesinlikle yasaktı.⁴⁵

Abbâsî içinde yaşayan Hristiyan ve Yahudiler bazı önemli devlet kademelerinde yer aldılar. Halife Müttakî Lillâh döneminde Hristiyan bir vezir tayin edilmişti.⁴⁶ Yine diğer halifeler içinden birçok Hristiyan memur devlet dairelerine atanmıştı. Bu durum Müslümanlar tarafından zaman zaman olumsuz şekilde karşılanarak çekişmelere sebep oldu. Gayrimüslimler kendi dinlerini ve kültürlerini koruyarak uzun yıllar Abbâsî hâkimiyetinde kaldılar.

⁴⁴ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 541-544; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 56-57.

⁴⁵ Philip K. Hitti, *a.g.e*, s. 541-544; Adam Mez, *a.g.e*, s. 56-60.

⁴⁶ Ahmet Güner, “Müttakî Lillah”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 223-224.

Abbâsî toplumu içinde önemli sayıda yer edinen gayrimüslimler refah ve hoşgörü içinde yaşadılar. Müslümanlığın hâkim inanç olduğu Arap coğrafyasında birçok gayrimüslim İslâmiyet ile tanıştı ve İslâm'ı benimsedi. Abbâsîler'in hoşgörüsü onların İslâm'ı seçmelerinde büyük önem taşır. Ayrıca Abbâsîler'in içinde bulunduğu refah ve zenginlik ortamı bu hoşgörüyü tetiklemişti.⁴⁷

1.3. Yahudiler

1.3.1. Yahudilik Dini

Yahudilik, kendisine kutsal kitap indirilen dinlerden biridir. Tevrat, Yahudilerin kutsal kitabıdır. Yahudilik, Hristiyanlık inancından farklı olarak kutsal kitabı dinin merkezine alır ve bu özelliği ile İslâmiyet'e benzemektedir. Yahudilik dininde en önemli peygamber Hz. Musa'dır. Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat, Sina Dağında, Tanrı tarafından Musa peygambere indirilmişti. Tevrat'ta yer alan On Emir, Yahudiler tarafından imanın esaslarını belirtir. On Emir'de, insanların birbirleri ile ve Tanrı ile olan ilişkilerinin nasıl olması gerektiği belirtilmiştir. Tevrat'taki 248 emir, 365 yasak toplam 613 kural ve On Emir, Yahudilerin merkeze aldıkları temel dayanaktır. Tevrat'ın ilk kelimesinden itibaren (Tevkîn 1/1) sürekli Tanrı'nın varlığına vurgu yapılmakta ve O'nun varlığını inkâr eden "aslı, temeli inkâr eden" şeklinde nitelemektedir.⁴⁸

Sinagog, Yahudilerin ibadet etmek için bir araya geldikleri ibadet merkeziydi. Ayrıca, sinagoglar Yahudilerin kültürlerini korumak ve halkı eğitmek için kullandıkları bir alandı. Sinagog, Yahudiler tarafından "dua ve ibadet evi" olarak tanımlanmıştır. Grekçede "cemaat veya cemaatin toplandığı yer" anlamına gelir. Yahudiler, ibadetlerini evlerinde ya da sinagogda yaparlardı. Sabat günü ve bayramlarda sinagoga gidilir ve kurban ibadeti de mabette yapılırdı. Haftanın kalan günlerinde evde dualar edilirdi. Toplu halde yapılan ibadetler 3'e ayrılıyordu. Bunlar gün içinde günlük ibadetler sabah(şaharit), öğlenden sonraki vakit(minha) ve akşamüzeri(maariv) yapılan dualardı.

⁴⁷ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 56-58.

⁴⁸ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 197-207.

Haftalık olarak yapılan ibadetler Şabat denilen günde olurdu. Şabat günü, Yahudilerin ibadet ve dinlenme günü olarak belirlenen önemli bir gündü. Şabat günü, önemli bir gündü ve güzel bir şekilde geçirilmeliydi. Bu günde herhangi bir işle meşgul olmak yasaktı. “Şabat ibadeti, cuma günü akşamı havanın kararması ile başlar, cumartesi günü güneşin batmasıyla sona ererdi.”⁴⁹

1.3.2. İslâm Coğrafyasında Yahudiler

Dünyanın dört bir yanında farklı coğrafyalarda devlet kuran Müslümanlar, bünyesindeki Yahudilere genellikle dinî müsamaha ile yaklaştılar. Yahudiler ile Müslümanlar arasında ilişkiler Hz. Peygamber (sav) döneminde başlamıştı. Medine’de bulunan Yahudi kabileleri (Beni Kaynuka, Beni Nadir, Beni Kurayza) ile Müslümanlar arasında ilişkiler olumsuz sonuçlanmıştı. Ancak bu durum Dört Halife, ardından Emevî ve Abbâsî dönemlerinde, olumlu yönde devam etti. Arap yarımadasından Endülüs’e kadar Müslümanların denetiminde bulunan topraklarda yaşayan Yahudilerin dinî ve kültürel birçok konuda ilerlemelerine olanak sağlandı. Yahudilerin büyük bir kısmı VII-IX. yüzyıllarda Abbâsî Devleti bünyesinde yaşadı. Bilhassa Pers-Sâsânî idaresinde yükselmeye başlayan Irak merkezli Bâbil Yahudi cemaati, Abbâsîdöneminde dünya Yahudiliğinin lideri konumuna yükseldi.⁵⁰

1.3.3. Abbâsî Toplumunda Yahudiler

Kuran-ı Kerim’de kendilerine birçok atıfta bulunulan Yahudiler, Hristiyanlara göre Abbâsî bünyesinde daha güzel bir yaşam sürmüşlerdi. Özellikle Yahudiler birçok meslek içerisinde yer almıştı. 985 yılında, Suriye’de bulunan Yahudilerin birçoğu sarraflık ve bankerlik, Hristiyanlar ise genellikle doktorluk ve satıcılık meslekleri ile ilgileniyordu. Abbâsî halifelerinden El-Mu’tadid (892-902) döneminde birçok Yahudi devlet görevinde bulundu. Bağdat’ın Moğollar tarafından işgaline kadar yirmi üç sinagog ve büyük Yahudi cemaatleri yer aldı. Sinagoglar içinde en büyük olanı çok gösterişli mermer kullanılarak altın ve gümüş ile bezenmişti.

⁴⁹ Ahmet Güç, “Yahudilik”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 207-212.

⁵⁰ Salime Leyla Gürkan, “Yahudilik”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 187-197.

Yahudi cemaatinin başı halifenin bir kabul merasimi için saraya doğru yola çıktığında kendisi üzerinde ipek işlemeli bir elbise başında ise üzerine değerli taşlar ile ışıldayan bir başlık ve yanında atlı adamları şöyle diyorlardı: “ Davud peygamberin oğlu efendimize yol verin, açılın!” Yahudilerin dini liderlerine Bağdat’ta “Reis’ül Calud” denirdi. Yahudiler ise bu dini lidere “el-melik” unvanı vermişti. Abbâsî himayesindeki Yahudiler dinlerini özgürce ve güven içinde yaşadılar. Abbâsî halifeleri çoğu zaman Yahudilerin düzenledikleri bayram ve törenlere katıldılar. Din adamlarını koruyarak onlara maddî yardımlarda bulundular. Halifeler kilise ve havraları ziyaret ederek bahşiş ve ikramlarda bulundular.⁵¹

Farklı dinler arasında din değiştirmek yasaktı. Ne bir Hristiyan Yahudi, ne de bir Yahudi Hristiyan olamazdı. Ancak sadece İslâm’a geçmek serbest bırakılmıştı. Farklı dinler arasında evlilik yapmak yasaktı. Hristiyan bir kadın diğer dinlerden olan bir erkek ile evlenemez, Hristiyan bir erkek ise evleneceği kişi ancak Hristiyan olursa evlenebilirdi. Bu durum Müslümanlıkta bir kadın için imkânsız bir durumdu. Aynı şekilde farklı dinlere sahip kimseler birbirlerine varis olmaları yasaktı. 923 tarihinde verilen emirde varisçi bırakmadan ölen zimmi bir kimsenin malları kendi cemaatine devredilmişti. Bu durum Müslüman bir kimse için yaşanırsa ölen Müslümanın malları devletin hazinesine kalırdı. Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi maddî durumu iyi ve akli başında olan erkeklerden alınmıştı. IX. yüzyılın başlarında Bağdat’ta cizye 130.000 dirhem, X. yüzyılın başında ise 16.000 dinar toplanmıştı. Bu durum cizye vergisinden sorumlu 15.000 kadar gayrimüslimin varlığını gösterirdi. Bu sayının bin kadarı Yahudi idi. Öyle ki IX. ve X. yüzyıllar arasında Bağdat’ta yaklaşık olarak 40-50.000 kadar Hristiyan bulunmaktaydı.⁵²

Müslümanların himayesinde bulunan Yahudiler özgür bir şekilde ibadet ederek dinî hürriyetlerden fazlasıyla istifade ettiler. Kudüs’te istedikleri gibi dinî vazifelerini yerine getirdiler. İspanya, Mısır ve Asya’da yaşayan Yahudilere birçok konuda müsamaha gösterildi. Fakat bu durum Hristiyan idaresinde yaşayan Yahudiler için aynı refahı yaşadıklarını söylemek mümkün değildi.⁵³ Çünkü İslâm coğrafyasında yaşayan Yahudiler istediği yerde sinagog yapabildiler.

⁵¹ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 547.

⁵² Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 48-49.

⁵³ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 56.

Ancak Hristiyan coğrafyasında sinagogların şehir merkezinde yapılmasına izin verilmeyerek sinagogların inşası şehir dışına itildi. Hârûnnürreşîd dönemi yargıcı Ebu Yusuf, halifeden zimmilere karşı hoşgörülü davranması, hakkaniyetli olması, vergileri usulüne göre toplanmasını, onlar hakkında vali ve vergi memurlarından rapor istenmesi konusunda görüşlerini belirterek halifeye tavsiyeler verdi. Tudelalı Benjamin, Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh'ın (1160-1170) Yahudi halkına çok merhametli muamele edildiğini belirtir. Bağdat ile ilgili izlenimlerinden bahsederken Bağdat Yahudilerinin halifenin himayesinde güvenli, itibarlı ve mutlu bir şekilde hayat sürdürdüklerini kaydeder.⁵⁴

Abbâsî coğrafyasında “Yahuddiye” adını taşıyan iki Yahudi şehri kurulmuştu. Biri İsfahan diğeri ise Merv yakınlarındaydı. Yahudi cemaatlerinin sayıları daha çok doğu istikametine doğru artış gösterirdi. Şiraz'da 10.000, İsfahan'da 15.000, Hemedan'da (İran'ın bir kenti) ve Semerkant'ta 30.000 kadar Yahudi yaşıyordu. Yine Medâin, Horosan ve Arabistan'da Yahudiler Hristiyanlara göre sayıca fazlaydı. Huzistan'da İran'ın bir kenti) Yahudi ve Mecûsîler, Hristiyanlardan fazlaydı. Fars'ta ise Mecûsîlerin sayısı Yahudi ve Hristiyanlardan daha fazlaydı.⁵⁵

Gayrimüslimler ve Müslümanlar bazı noktalarda birbirlerinden ayrı özellikler gösterirdi. Bunların başında gayrimüslimlerin giyim konusunda uymaları gereken birtakım kurallar belirlenmişti. Gayrimüslimler evlerini Müslüman evlerinden daha yüksek yapmaları yasaktı. Müslümanlar gibi giyinemezler ve onlar gibi at ve katır üzerinde dolaşamamışlardı. Harûnnürreşîd ve Mutevekkil tarafından bazı kanunlar koyulmuştu. Bu kanunlara göre Hristiyan ve Yahudi elbiseleri Müslümanlarınkinden farklı olacaktı. Köle elbiselerine de renkli işaretler koyulmalıydı. Hiçbir Hristiyan ve Yahudi Müslümanların gittiği okullarda okumayacaktı. Ayrıca verilen emre göre yeni yapılan sinagog ve kiliselerin yıkılma emri de yer almıştı.⁵⁶

⁵⁴ Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, (Çev. Nuh Arslantaş), İstanbul, 2013, s. 74-78. ; Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, İstanbul, 2008, s. 90-92.

⁵⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 51.

⁵⁶ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 117.

Harûnürreşid, 807’de çıkardığı kanunda, gayrimüslimlerin giyim-kuşam konusunda nasıl davranmaları gerektiğini açıkça belirtti. Gayrimüslimlerin kuşakları ip biçiminde kullanmaları, Müslümanlar ile aynı olmayacak şekilde ayakkabı tercih etmelerini, dikişli şapka ve deri yerine ağaçtan semer kullanmalarını emretti. Gayrimüslimlerin ise at yerine eşeğe binmeleri bu emirler içinde yer alıyordu. Harûnürreşid, bu kararnamesinde gayrimüslimlerin bal renginde elbiseler tercih etmelerini belirtti. Eğer zimmî halk Müslümanların taktığı serpuştan giymek isterse iki farklı düğme takarak farklı bir renk tercih etmeleri gerekiyordu. Yahudi ve Hristiyan köleler ise göğüs ve sırtlarında dört parmak büyüklüğünde bal renkli bir yama ile gezmeleri belirtildi. Ayrıca ağaçtan yapılan bir şeytan suretinin kapı üstüne koyulması da emredilmişti.⁵⁷

Halife Mutevekkil döneminde, gayrimüslimlerin giyim ve kuşamlarına yeni düzenlemeler getirildi. Halife Mutevekkil, 849 yılında gayrimüslimlerin sadece renkli elbiseler giymelerini zorunlu kılarak beyaz renkte elbiseler giymelerini yasaklamıştı. Gayrimüslim halkın zünnar takmalarını, serpuşlarına Müslümanlarınkinden farklı olarak iki püskül koymaları belirtildi. Serpuş yerine sarık kullananların ise sarıklarının sarı renkte olması gerekiyordu. Zimmi kadınlar ise dışarı çıktıkları zaman izar (uzun çarşaf) takmalarını ve izarın bal renginde olması gerekiyordu. Zimmilerin ata binmeleri yasaklanarak sadece eşek ve katıra binmeleri, üzengilerin ise ahşaptan yapılması emredilmişti. Gayrimüslimlerin giyim ve kuşamları ile ilgili kanunlar Halife Muktedir-Billâh (908-932), Halife Kâim-Biemrillâh (1031-1075) tarafından tekrar yürürlüğe koyuldu.⁵⁸

Yahudi erkekler Sami gelenekten dolayı genellikle sakal bırakırlardı. Kendilerine ait sakal tarzları ile Yahudi erkekler, Müslüman erkeklerden ayrılırdı. Tevrat’ta sakalın kesilmemesi emredilerek belli bir model de belirtilir. Yahudiler ve Yahudi cemaatinden ileri gelenler çoğu zaman Müslümanlar gibi sarık sarıp onlar gibi giyinirlerdi. Halife Me’mûn ve Mu’tazîd dönemlerinde cemaat ileri gelenleri siyah rengi tercih ettiler. Ayrıca Yahudilerin geleneksel kıyafeti olan “talit” Yahudiler tarafından günlük hayatta ve ibadet sırasında kullanılırdı. Yahudiler ibadet ettikleri sırada “telfilin” takmayı büyük sevap olarak kabul ederdi.

⁵⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 60-61; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 542.

⁵⁸ Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 214.

Günümüzde telfilin takma geleneği sadece sinagoglarda devam etse de Abbâsî ve Fâtımî dönemlerinde gün boyu takılmıştı. Yahudi kadınlar başlarını örtmek ve izar(uzun bir çarşaf) giymek zorundaydı. Bu yüzden Müslüman bir kadın ile Yahudi bir kadını ayırt etmek zordu. Bu durum bazı sorunların yaşanmasına sebep olunca zimmi kadın elbiselerinin renk açısından farklı olmasına karar verildi. Halife Mutevekkil döneminde çıkarılan bir kanun ile Yahudi kadınların izarlarının bal renginde olması gerektiği belirtildi.⁵⁹

Giyim konusunda bazı sınırlamalara tabi tutulan zimmîler mesleki açıdan herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmamıştı. Hatta birçok kârlı meslek gruplarında Yahudi ve Hristiyanlar bulunuyordu. Sarraflık, hekimlik, büyük ticarî işletmeler bu kârlı meslek gruplarından bazılarıydı. Suriye’de bulunan Hristiyanların çoğu maliyecilik ile ilgileniyordu. Yahudi ve Hristiyan cemaatlerinin başı yüksek meslek gruplarının da başı konumundaydı. Örneğin Bağdat’ta Yahudi cemaatinin başında saray bankerleri, Hristiyanların başında ise saray hekimleri yer alırdı. Yine Yahudilerin içinde bulunduğu meslek grupları arasında sarrafcılık, dericilik, kunduracılık ve özellikle boyacılık bulunurdu.⁶⁰

Abbâsî toplumu içinde yaşayan zimmîlerin ibadetlerine büyük ölçüde serbestlik tanınmıştı. Farklı dinlerin bir arada görüldüğü Abbâsî coğrafyasındaki bir diğer kesim ise Sabîîlerdi. Sabîîler de diğer dinler gibi Abbâsî devleti tarafından himaye edilmişti. Yine bir başka topluluğu Mecûsîler oluşturuyordu. Mecûsî adı Kur’an-ı Kerim’de yalnızca bir kez geçer. “Mümin olanlar, Yahudi olanlar, Sabîîler, Hristiyanlar, Mecûsîler ve müşrik olanlara gelince, muhakkak ki Allah, bunlar hakkında kıyamet gününde ayrı ayrı hükmünü verecektir. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”⁶¹ Kur’ân-ı Kerim’de Mecûsîlerin dinleri veya inançları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Hadis bilginleri tarafından sıklıkla tekrar edilen Peygamberimizin hadisi ise şöyledir: “Mecûsilere, Ehli Kitap’a gösterdiğiniz tutumun aynısından gösteriniz.”

⁵⁹ Nuh Arslantaş, *a.g.e*, s. 207-212.

⁶⁰ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 52-53.

⁶¹ Kur’ân, *Hac Suresi*, 17. Ayet.

Arabistan'da sayıca fazla olan Mecûsîler, Araplar ve İranlılar ile yakın ilişkiler kurmuşlardı.⁶² Mecûsîler, X.yüzyılda Hristiyan ve Yahudiler gibi zimmet ehli olarak kabul edilmişti. Mecûsîlerin de sarayda Hristiyan ve Yahudiler gibi birer temsilcileri bulunuyordu.⁶³

1.4. Köleler

1.4.1. İslâm'da Kölelik

Kölelik ilk çağlardan itibaren birçok medeniyet içinde var olan bir sistemdi. Kölelik Uzak Doğu, Amerika, Batı medeniyetleri gibi birçok tarih öncesi ve tarih sonrası uygarlıklarda görülmekteydi. Kölelerin sosyal durumu, içinde bulunduğu uygarlığa göre değişiklik göstermiştir. Köleler bazen hizmetkâr, bazen çoban bazen tarlada çalışan bir işçi ve bazen de kâr elde etmek için alınıp satılan kişi konumundaydı.⁶⁴ Kuran-ı Kerim'de “Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şekilde ortak koşmayın. Anaya, babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaş, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara (köle, cariye, hizmetçi vb.) iyi davranın, Allah kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseyi sevmez.”⁶⁵ Şeklinde köleliğe vurgu yapılmıştır. Bu ayet, İslâm'ın kölelere karşı nasıl davranılması gerektiğini açıkça ifade etmektedir. Farklı toplumların değersizleştirdiği kölelik, İslâm kültürü içinde medeni bir boyut kazanmıştı. İslâm dini, köleleri koruyarak onları ailenin bir ferdi olarak kabul etmişti. Avrupalıların ellerine ve ayaklarına zincir vurdukları köleler, İslâm kültüründe rahat bir hayat yaşadı. Bu sebeple İslâmiyet'teki kölelik kavramı, Hristiyanların kölelik kavramından çok farklıdır. Feodalitenin doğurduğu işsizlik, Roma hukukunda borçluların ve suç işleyen (cinayet, soygun gibi ağır suçlar) kimselerin köleleştirilmesi, savaşlarda elde edilen esirler, fakirlik sonucu çocuklarını köle olarak satmak zorunda kalan aileler, terkedilen kimsenin köle kabul edilmesi, köle anne ve babadan doğmuş olan çocuğun köle sayılması gibi birçok

⁶² Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 538.

⁶³ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 546-550.

⁶⁴ Sarıçam; Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 28.

⁶⁵ Kur'an, *Nisa Suresi*, 36. Ayet.

etken köleliğin kaynaklarıydı. Kölelik İslâmiyet ile birlikte hafifledi. Öyle ki kölelik ya savaş sırasında alınan esirler ile ya da ticaret yolu ile sağlanmıştı.⁶⁶

İslâm'da savaşlarda ele geçirilen esirler büyük bir köle kaynağı sayılıyordu. Kur'an'da esirler ile ilgili şu ifadeler yer alır; "Kâfirler ile savaşa girdiğinizde hemen öldürücü darbeyi vurun, nihayet onları çökertince esirleri sağlam bağlayın (kaçmamaları için tedbir alın). Sonra ya karşılıksız bırakın ya da fidye karşılığı salıverin".⁶⁷

Hiçbir Peygamber kesin zafer kazanmadıkça esir alması yakışmaz.⁶⁸ Kuran'da savaş sırasında ele geçirilen esirlerden Müslümanlığı kabul etmeyenlerin köle olarak alınması emredilir. İslâm'a göre savaş esirlerinin durumu halifenin kararına bağlıydı. Halife isterse savaşta ele geçirilen esirleri köle edinebilir, öldürebilir, fidye karşılığı ya da diğer esirlere karşılık iade edebilirdi. Ayrıca Halife köleleri fidyesiz kendi rızası ile özgür bırakabilirdi.⁶⁹ Eğer bir köle İslâmiyet'i kabul eder ve İslâm dinin gereklerini yerine getirirse azat edilirdi. İslâm'ı kabul eden esirler öldürülmezdi. Müslümanlar, Allah'ın rızasını alabilmek ve sevap kazanmak için köle satın alıp azat etmişlerdi. İslâm dini kölelere karşı daima iyi muameleyi emretmiştir. Aynı şekilde İslâm dini, kölelere de iyiliği ve ibadeti tavsiye eder. "Hz. Peygamber kölelerden takatleri üstünde şeyler istemeyiniz. Siz ne yiyorsanız kölelerinize de o yemekten yediriniz diyerek köleler hakkında şefkat ve merhameti ve iyi muameleyi tavsiye etmişti. Sizden kimse, kölem ve cariyem demesin. Oğlum, kızım desin sözleri Hz. Peygambere aittir."⁷⁰

1.4.2. Köle Pazarları

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde köleler oldukça fazlaydı. Bu durum sosyal tabaka içinde kölelerin önemini arttırmıştı. Köle edinmek önemli bir gelenektir. Bu sebeple birçok bölgede köle pazarları mevcuttu. Siyahi köle pazarlarının başında Kuzey Afrika, Kuzey Arabistan ve Mısır bölgeleri geliyordu. Ancak en büyük köle pazarı Semerkant'da idi. Maveraünnehir çevresinde birçok köle buraya getirilir ve çevre ülkelere dağıtılırdı.

⁶⁶ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995, s. 105-110.

⁶⁷ Kur'an, *Muhammed Suresi*, 4. Ayet.

⁶⁸ Kur'an, *Enfâl*, 67. Ayet.

⁶⁹ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 115.

⁷⁰ Sadi Irmak, *İslâm Tarihi*, C. II, İstanbul, 1965, s. 221-225; Ali Hatalmış, *İslâm Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*, Ankara, 2012, s. 167.

Bu yönüyle Semerkant kavşak noktaydı. Türk, Kürt ve Deylemli beyaz köleler savaş alanlarında faydalanılan en önemli kölelerdi. Ayrıca köle alışverişi köle satıcıları için önemli bir gelir kaynağıydı. Bu sebeple köle satıcıları, köleleri satışa sunmadan önce köleleri birçok ön hazırlıktan geçirirlerdi. Onlara çeşitli boyalar ve kıyafetler sürerlerdi. Güzel, yumuşak ve süslü elbiseler giydirip onların güzel görünmelerini sağlardı. Köle satıcıları, bu sayede daha fazla para kazanmayı hedeflemişlerdi.⁷¹

Kölelik müessesesi, Abbâsî toplumu içinde dikkat çeken bir kesimi oluşturmuyordu. İslâmiyet ne kadar köleliği doğru bulmasa da kölelik İslâmiyet'ten önce ve sonra da varlığını devam ettirmişti. Köleliğe getirilen hak ve hukuklar köleliği İslâm nezdinde küçültücü ve alçaltıcı bir kurum olmaktan çıkarmıştı. Köle ticaretinin Abbâsîler'deki pazar alanı Bağdat'tı. Bağdat'a gelen köleler ya deniz yolu ya da kara yolu ile gelmekteydi. Zenci köleler daha çok deniz yolu ile getirilirdi. Akdeniz limanı köle ticaretinde önemli bir yere sahipti. Yine deniz ticaretinde Hint Okyanusu, Basra Körfezi, Kızıldeniz limanları, özellikle Hindistan'a giden en büyük limanlardan biri olan Aden, köle ticaretinde önemli alanlardı. Horasan, Hazar ve Peçenek bölgesi, Buhara, Aden, Yemen, Sudan, Mekke köle alım satımının yapıldığı diğer alanlardı. Semerkant köle ticaretinin en önemli pazarıydı. Semerkant, Maverâünnehir bölgesinin toplama merkezi olup en iyi köleler burada bulunurdu. Köle ticaretinin yapıldığı çarşılar "Sûku'r- rakik, Sûku'n Nehhâsin, Dâru'r- Rakîk gibi isimler verilmişti. Bu çarşılardan sorumlu memurlar bulunurdu. Köle tacirlerine Nehhas denirdi. Bu tacirler satışını yapmış olduğu köleleri özene bezene giydirir ve süslerlerdi.⁷²

Köle satıcıları, daha fazla kâr elde edebilmek için köle cariyelerin noksan yerlerini iyileştirmeye çalışırlardı. Köleleri derilerinde bulunan benek ya da çillerden arındırmak için çeşitli karışımlar kullanılırdı. Cariyelerde bulunan çiçek hastalığı, leke ve dövme izlerini gidermek istediklerinde kamış damarlar, acı badem, karaburçak bitkisi, bakla ve kavun tohumlarından meydana gelen karışımla balı karıştırarak bir losyon hazırlarlar ve izleri onunla giderirlerdi. Cariyelerin güzel kokmaları için menekşe yağı, gül suyu, yasemin, nilüfer gibi yağlar sürülürdü.

⁷¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. III, s. 230; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. IV, s. 390-391.

⁷² Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik-Abbâsîlerin İlk Yüzyılı*, İstanbul, 2006, s. 125-135.

Esmer olan köle cariyelerin renklerini açmak için dört saat boyunca karaman kimyonu suyunda bekletilir ve bu cariyelerin renkleri altın rengine dönüşürdü. Yine saçları kısa olan cariyelere ek saçlar takılırdı. Elleri ve ayakları sert olan cariyelere çeşitli yağlar sürülürdü. Eller ve ayaklarda bulunan kılları cımbız ile alarak hamam otu yağı ve karınca yumurtası yağı sürülürdü. Bu gibi pek çok hile köleleri daha yüksek fiyata satmak için yapılmış olan faaliyetlerden sadece birkaçıydı.⁷³

1.4.3. Abbâsî Toplumunda Köleler

Halife ve ailesi sosyal tabakanın en üst kısmında yer alıyordu. Daha sonra devlet görevlileri ve Hâşimî soyundan gelen kimseler bulunuyordu. Bu üst tabakaya bağlı olan muhafız birlikleri, askerleri, eğlence arkadaşları, hizmetçileri ve azatlı köleleri de dâhildi. Sarayda bulunan hizmetçiler gayrimüslimlerden oluşuyordu. Bunlar ya savaş sırasında esir olarak alınmış ya da satın alınarak devlet vazifesine intikal etmiş kimselerdi. Köle ve hizmetkârlar siyahi, beyaz ırk ve Türk asıllıydı. Ermeni, Slav, Grek, Berberi asıllı köleler beyaz ırktandı. Kölelerden bazıları haremdeki işlerden sorumlu tutularak hadım edilmişti. Bu hadım edilen gençlerden bazıları efendilerine hizmet eder ve kadınsı tavırları ile güzel ve göz alıcı elbiseler giyerlerdi. Bu kölelere Gilman (Gulâm)* adı verilirdi. Önemli şairlerden biri olan Ebu Nuvâs** bu genç kölelere karşı aşk şiirleri yazmaktan geri kalmamıştı. Cevari adı verilen köle kadınları ise odalık, şarkıcı ve rakkase olarak istihdam edilmişti. Cariyelerden bazıları oldukça yetenekli ve bilgiliydi. Teveddud adlı bir cariyeye Bin Bir Gece masallarına konu olacak kadar güzel ve yetenekli bir cariyeydi. Bu cariyeye Kur'an ilimleri, şiir, müzik, hukuk, matematik gibi birçok alanda gösterdiği başarıdan dolayı Hârûnurreşîd tarafından 100.000 dinara satın alınmıştı. Halife Emîndöneminde cariyelerin saçları ve giyimleri oğlan çocuklarına benzerdi. Onlar ipekten bir türban giymişti.⁷⁴

⁷³ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 460-462.

⁷⁴ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 524-525.

*"Gulâm sözlükte "erkek çocuk, delikanlı; âzat edilmiş köle, genç hizmetkâr; efendisine bağlı muhafız anlamlarına gelen Arapça bir isimdir. (çoğulu gilmân, gılme ve ağlime)" bkz. Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", *DİA*, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 178.180.

**Ebû Nuvâs," Abbasilerin ilk dönemlerinde Arap şiirine yeni bir üslup getiren şair. bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, "Ebû Nuvâs", *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 205-207.

Abbâsîler, iktidara geldikten sonra Arap olmayan milletlere daha çok önem verdiler. Bunun gerekçesi mevali desteği ile iktidarın sağlanmış olması idi. Dolayısıyla Abbâsîler yönetimin başına geçince Arapları siyasî güç olarak yönetimden uzaklaştırdı. Halifeler daha çok Fars etkisinde kaldı ve bu etki harem hayatını da etkiledi. Öyle ki ilk halife Ebû'l Abbâs es- Seffah ve Emîn dışındaki diğer halifelerin anneleri “ümmü veled” yani köle cariye idi. Ayrıca devletin önemli kademelerine Farslar yerleştirildi. Bu durum Abbâsî sarayında Arap olmayan unsurların daha fazla yer aldığını göstermektedir. Kölelik, Abbâsîler'in kurulması ile birlikte oluşan askerî teşkilatlanma için en büyük kaynaktı. Bu sebeple gulâm sistemi kurularak teşkilatlanmaya hız verildi. Fars, Türk, Habeşli, Berberi köleler askerî teşkilatlanmadaki kölelerin çoğunluğunu oluşturuyordu. Ayrıca köleler saray teşkilatında harem içinde de yer alıyordu. Savaş sırasında ele geçirilen ya da halifelere hediye olarak gönderilen köle ve cariyeler vardı.⁷⁵

Kölelik sistemi, Hristiyanlara göre Müslümanlıkta daha fazlaydı. Müslümanlar bir başka Müslümanı köle olarak satın alamazdı. Bu sebeple farklı coğrafyalarda yapılan köle ticareti ve savaşlarda ele geçirilen esirler ile köle istihdamı sağlanırdı. Satın alınan köleler Müslümanlar tarafından himaye edilerek kölelere İslâm dininin gerektirdiği gibi muamele edilirdi. Köleler bu sayede rahat bir hayat sürerdi. Müslüman kölelerin hayatı 19. Yüzyıl Avrupa'sındaki bir fabrika işçisinden daha güvenli ve daha iyiydi. Halife sarayındaki haremde bulunan hadımların hepsi kölelerden oluşuyordu. Öyle ki Halife Muktedir'in hizmetinde bulunan on bir bin hadım vardı. Köleler, şehir ve çiftliklerde birçok işte çalıştırılırdı. Şarkıcı, oyuncu, hizmetçi olarak çalıştırılan binlerce köle bulunuyordu. Köleler kendi aralarında evlenebilirdi ve bunlardan doğan çocuklar da kölelik için bir kaynak oluşturuyordu. Bu çocuklar kendi efendileri tarafından himaye edilirdi. Himaye altında bulunan bir cariye ile erkek ya da hür bir kadın ile kölesinden doğacak çocukta hür sayılırdı.⁷⁶ Abbâsî döneminde kölelerin birçoğu Orta Asya'dan satın alınarak getirilirdi. Bu

⁷⁵ Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbasiler(II)*, “Abbâsîler'de Kölelik”, s. 127, 129, 134, 138.⁷⁵ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 460-462.

⁷⁵ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 524-525.

*“Gulâm sözlükte “erkek çocuk, delikanlı; âzat edilmiş köle, genç hizmetkâr; efendisine bağlı muhafız anlamlarına gelen Arapça bir isimdir. (çoğulu gılmân, gılme ve ağlime)” bkz. Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *DİA*, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 178.180.

**Ebû Nüvâs,” Abbasilerin ilk dönemlerinde Arap şiirine yeni bir üslup getiren şair. bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, “Ebû Nüvâs”, *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 205-207.

⁷⁵ Mehmet Nadir Özdemir, *a.g.e*, s. 127 vd.

⁷⁶ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 41.

kölelerin temel görevi sarayı ve hükümdarı silahlı bir şekilde korumaktı. Türk kölelerin getirildiği merkezler Buhara, Fergana, Semerkant, Harezm ve Maverâünnehir'di.⁷⁷ Halife Mu'tasım döneminde devlet işlerinde daha çok Türk köleler yer aldı. Sarayda görevlendirmek için vücudu en güçlü ve yüzü güzel köleler tercih edilirdi. Türklerden oluşan bu hizmetkâr ve kölelere "memalik" adı verilmişti. Halife Mu'tasım döneminde devlet hizmetinde bulunan 20.000 kadar kölemen bulunuyordu. Devlet memuriyetlerinde istihdam edilen Memlûkler eğitilmiş, terbiye görmüş Müslüman Türklerdi. Bu sebeple Türk köleler daha çok tercih edilerek halifeler tarafından övünülür bir durum haline gelmişti. Memlûk kökenli Türk köleler yöneticilik ve askerlikte en üst mevkilerde görev aldılar. Neticede devlet işlerinde Türk ve İran odaklı bir kuvvet etkili olmuştu.⁷⁸

Savaş sırasında ele geçirilen esirlerin değeri yüz ile bin dirhem arasında değişiyordu. Sayıca fazla olarak ele geçirilen esirlerin toptan ya da aylarca satışı yapılırdı. Mu'tasım döneminde yapılan Amuriye Savaşından sonra çok fazla esir ele geçirilmişti. Savaşa katılan askerlere, savaş sonunda esir edilenler ganimet olarak verilirdi. Ancak askerler bu esirlere bakmak yerine onları satarak para kazanmayı tercih ederlerdi. Esirler ya aileleri tarafından fidye karşılığı serbest kalır ya da efendileri tarafından azat edilene kadar efendilerinin hizmetinde bulunurdu. Mısır, Afrika ve Türkistan gibi bölgelerde haraç ve cizye gibi vergiler esirler şeklinde ödenmişti. Özellikle bazı Berberî gayrimüslimleri kendi çocuklarını cizye yerine esir olarak feda etmişlerdi. Kölelerin değeri yaptığı mesleğe ya da sanata göre belirlenirdi. Herhangi bir mesleği olmayan bir köle en fazla yüz dinar ederdi. Emevîler döneminde deve gütmeyi bilen bir köle 200 dinar, ok ve yay yapmayı bilen köle 400 dinar, şiir bilen kölenin değeri ise 600 dinardı.⁷⁹

Abbâsîler'de refah ve zenginliğin artması köle ve cariye fiyatlarını etkilemişti. Bağdat pazarlarında cariye fiyatları çok yüksekti. Maverâünnehir pazarında bir cariyenin fiyatı 800 dinardı. Büyük savaşlardan sonra bu fiyatlar oldukça düşüş yaşırdı. (Örneğin, Amuriye Savaşı). Bir cariyenin fiyatı kültürüne, yeteneğine ve ırkına göre değişiklik gösterirdi. Halife Mehdî döneminden itibaren fiyatlar artış gösterdi.

⁷⁷ Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (Çev. Nezih Üzel), İstanbul, 1983, s. 183-184.

⁷⁸ Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, C. I, (Çev. Nejdett Gök), İstanbul, 2004, s. 142.

⁷⁹ Sadi Irmak, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 221-225; Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 380-382.

Bu dönemde köle fiyatları 400 dirhemdi. Hârûnürreşîd döneminde refah ve ihtişamın artması ile şiir ve eğlence hayatı ön plana çıktı. Bu durum cariyelere olan talebi arttırmıştı. Halife Mu'tasım dönemindeköle fiyatları 100.000 dirhem; 100.000 dinara kadar arttı. Halife Emîn'in hizmetinde daha çok hadımlara yer vermesi cariye fiyatlarını düşürmüştü. Hadım fiyatları normal köle ve cariyelere göre dört kat daha fazlaydı. Abbâsî döneminde kölelerin çok oluşu güç ve şeref anlamı taşırdı. Bu sebeple Halifeler daha fazla köleye sahip olmaktan onur duyarlardı. Halife Mansûr'un 12.000 kölesi⁸⁰ olduğu nakledilir. Hârûnürreşîd'in sarayında 300 tane şarkıcı cariyesi bulunuyordu.⁸¹

1. 5.ABBÂSÎLER'DE KÜLTÜREL HAYAT

1.5.1. Abbâsîler'de Şiir Ve Edebiyat

1.5.1.1.İslâmiyet'ten Önce Şiir ve Edebiyat

İslâm medeniyeti, yapılan fetihler ile İranlı, Mısırlı, Arap ve birçok toplumun bir araya gelmesi ile oluştu. Bu toplumların tamamı Müslüman değildi. İçlerinde Hristiyan, Yahudi, Mecûsî gibi farklı dinler de bulunuyordu. Arap fetihleri ile gelişen bu yeni medeniyet İslâmi bir karakter ile ön plana çıktı. Arapça en zengin dillerden biriydi. İslâmiyet öncesinde Araplar ileri bir kültür seviyesine sahip değillerdi. Bu dönemde edebiyat alanında sözlü kültür ön plandaydı. Şiir ve şiir müsabakaları en önemli edebi anlayıştı. Bu dönemde ortaya çıkan Arap şiiri daha sonraki şiirlere örnek olacaktı. Bedevî yaşamın izlerini taşıyan Arap şiiri daha çok savaş, çölün ve dağların korkutucu görüntüsü, avcılık, kabilelerin durumları, düşmanların zalimlikleri, aşk, şarap gibi konuları içeriyordu. Edebi anlayışları söz sanatı ve soyut ifadelerden oluşuyordu. Yapılan fetihler ile Arapça birçok milletin ortak dili haline geldi. Böylece Arapça yeni kelimeler ve yeni anlamlar ile daha zengin bir hal aldı.

⁸⁰ Halife Ebû Cafer el-Mansur, Bağdat'ta köleleri için özel evler yaptırmıştı. Bkz; Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, (463/1071); *Târîhu Bağdâd*, c. I, Kahire, 1951, s. 76.

⁸¹ Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik-Abbasilerin İlk Yüzyılı*, s. 144-150.

Arap şiirleri içinde adeta düşünceler dünyası taşıyordu. Arap şiiri tamamen soyut olmamakla birlikte düşündürücü, ürkek, ince, somut, söyleyişi etkili bir tarzda yani klasik bir üslup ile yer edindi. Edebiyat anlayışı biçimin düşüncenin önüne geçtiği bir tarzdaydı.

82

Arapçanın yayılması ile farklı milletten kimseler de Arapça konuşmaya başladı. Ve sadece Araplaşan bölgeler değil diğer Müslüman coğrafyalarda da Arapçanın etkileri görüldü. Arap harfleri ile yazılan diller arasında Farsça ve Türkçe bulunuyordu. Daha sonra Urduca, Malaya, Svahili gibi dillerde de Arap harfleri kullanıldı. Arapçanın gelişimi Ortaçağ Avrupa'sında kullanılan Latince'den daha ileri bir durumdaydı. İslâm dini yalnızca bir iman ya da inanç üzerine inşa edilen bir din değildi. İslâm dini, sanat, düşünce sistemi, kanun, düzen, devlet gibi birçok faktöre etki eden bir sistemdi. İslâm, Kuran ve Peygamberin hadislerine dayanan, siyasî ve sosyal tüm alanda toplumu ileriye taşıyan bir yaşam düzeniydi. Araplar şiir ve hitabet sanatında önemli gelişmeler kat ettiler. İslâm öncesinde Arap şiiri daha çok sosyal, halkçı bir özellik sergiliyordu. Siyasî konularda ise genellikle eleştirel bir tutum sergiledi. Emevîler döneminde, İslâmiyet öncesinin sözlü geleneği bir araya getirildi. Abbâsîler döneminde İranlıların etkisi ile Arap şiiri gelişti ve zenginleşti.⁸³

1.5.1.2.Abbâsîler'de Şiir

Araplar için önemli bir yere sahip olan şiir, İslâmiyet öncesi Araplar hakkında sosyal ve tarihi önemli kayıtlar içerir. Şiirde ana tema olarak çöl ve çöl hakkındaki her şey kullanıldı. Çöl hayatının zorlukları, hayvan ve bitki tasvirleri etkili bir dille anlatıldı. İlerleyen dönemlerde sosyal ve kültürel alandaki değişim ve gelişmeler şiire de etki etti. Arap şiiri, İslâmiyet öncesindeki sosyal özelliği yerine daha çok saray içinde gelişim gösterdi. Şiir alanındaki yükseliş Abbâsîler döneminde İranlı şair Beşşâr b. Bürd ile oldu. Yeni bir sanat anlayışı ile yola çıkan bu şairler eski ile yeni temaları birlikte kullandılar. Yeniciler olarak tanımlanan bu şairler neo-klasizm hareketinin öncüleri oldular. Bu alanın en önemli temsilcilerinden biri Mütenebbi (905-965) idi.

⁸² Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 2000, s. 177-182.

⁸³ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 182; A.F.L. Beeston, T.M. Johnstone, R.B. Serjeant, G.R. Smith, *Arabic Literature to the end of the Umayyad Period*, Cambridge University Press, London, New York, 1983, s. 186-189.

Abbâsîler’de nesir İranlı İbn Mukaffa ile başladı. İbn Mukaffa ile aynı dönemde yaşamış olan Ebu Nüvas şiirde oldukça büyük başarılar yakaladı. Ebu Nüvas’ın şiirleri aşk ve şarap ilişkisi içindeydi. Bu iki kavram ile Arap şiiri bedevîlikten yükselişe geçti. IX. yüzyılda Abbâsîler içinden üç büyük şair yetişti. İlki Abbâsîler’de neo-klasizimin önderliğini yapan Ebu Temmâm, ikinci büyük şair ve söz ustası el Buhtürî, üçüncü büyük şair ise duygu dünyası en zengin olan İbni Rumî idi. Bu dönemde yetişen diğer bir önemli şair de klasik şiirde birçok geleneksel birlikte ele alan ve güçlü sanatı ile dikkat çeken el Mütenebbî’ydi. Mütenebbî’nin “Rûmmiyat” adlı kasidesi olağanüstü kahramanlıkların ele alındığı eşsiz bir eserdi.⁸⁴

İran ile yaşanan kültürel etkileşim, Abbâsî bünyesinde birçok şairin yetişmesini sağladı. Bunun yanında Abbâsî halifelerinin şairleri himaye ederek onları desteklemeleri neticesinde birçok eser ortaya çıktı. Klasik şiirlerin tersine yeni şiirler kaleme alındı. Ancak her ne kadar yeni şiirler kaleme alınsa da şiir geleneksel temasını kaybetmedi. Şiir asırlar boyunca çöl havasının etkisinde kalmıştı. Günümüzün Bağdatlı ya da Kahireli şairleri aşk konusunu işlerken sevililerinin gözlerini vahşi öküzün gözüne benzeterek çöl yaşamındaki tasvirleri kullanmışlardı. Abbâsîler döneminde yetişmiş önemli şairlere değinecek olursak halife Mehdî döneminde yaşayan İranlı şair Beşşâr b. Bürd, geleneksel eski şiir tarzını reddeden bir şairdi. Gözleri görmeyen şair, Allah’a kendisini kötü şeyleri görmekten alıkoyduğu için minnetini yazdıkları ile dile getiriyordu. O hicivleri ile kötü ün yaparak idam edildi. Bu dönemde yetişen diğer bir önemli şair ise Ebû Nuvâs idi. Şiirlerinde aşk ve şarabı ele alan şair, Halife Hârûnürreşîd ve Emîn’in iyi gün dostuydu. Lirizm ve şarap ile ilgili şiirler yazan bu şair dönemin İslâm dünyasını anlamamız açısından önemli bir yere sahiptir. O, yazdığı şiirlerinde dönemin aristokratik hayatına yer veren bir şairdi. Ebû Nuvâs, beş ile on beş arasında beyitler halinde yazdığı aşk ile ilgili gazelleri döneme ışık tudun eserleri arasındadır.

⁸⁴ İrfan Şahid, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, “Edebiyat”*, (Çev. Kemal Kahraman) , 8. Bölüm, C. IV, İstanbul, 1997, s. 210; İsmail Durmuş, Mustafa Çuhadar, “İbnü’r Rûmî”, *DİA*, C. XXI, İstanbul, 2000, s. 186-188; İsmail Durmuş, “Mütenebbî”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 195-200.

Ebû Nuvâs ile aynı dönemde yaşayan ve esas mesleği çömllekçilik olan şair Ebü'l Atâhiye fani dünya hayatı hakkında düşüncelerini ifade etti. Hârûnürreşîddöneminde yaşayan şair Aneze, halife tarafında yıllık 50.000 bin dirhemlik maaşa bağlandı. Aneze, dini şiirler kaleme alan bir şairdi.⁸⁵

Abbâsîler'de birinci sınıf şairlerin sayısı oldukça fazlaydı. En çok bilinenler arasında Ebu Alâ ile Ebu Temmâm bulunuyordu.⁸⁶ Bağdat merkezde sarayda himaye edilen Ebû Temmâm'ın ün yaptığı eserleri "Divân" ve "Divân'ul Hamâse" idi. Divân isimli eseri Arap şiirinin en muhteşem olanıydı. Divân'ul Hamâse isimli eseri ise savaşlarda ortaya koyulan cesaret ve yiğitlik konularını içeriyordu.⁸⁷ Abbâsî dönemde sarayda yetişen diğer önemli şair ise el Buhtürî'dir. Halife ve diğer devlet erkânı kendilerini öven şairleri saraylarında himaye ettiler. Bunlardan biri de el Buhtürî oldu. Şiirlerinde yalnızca övgü dolu cümleler ve sahte güzellemlerden oluşan abartılı cümlelere yer veren şair medih çeşidinin ortaya çıkmasını sağladı. Halifeler kendilerini öven şairlere yüksek paralar ödüyorlardı. Aynı zamanda zenginler de methiyeleri metre hesabı satın almışlardı.⁸⁸ Abbâsî döneminde şiir genel olarak bölgesel ve sübjektif bir yapıya sahipti. Zamanla yüksek zevk ve fikirlerden uzak mahalli unsurlara ait renklere bürünmüş bir hal aldı.⁸⁹ Şiirde ana tema olarak aşk ve savaş ağırlıklı olarak kullanılıyordu. Araplar şiirlerde his, ihtiras ve savaş ile ilgili ifadeleri seviyorlardı. Halifeliğin son dönemlerinde şiirin temasını kadın oluşturdu. Şiir alanında Ahmed b. Hüseyin "el Mütenebbi" ismi ile ün yaptı. Diğer bilinen şairler içinde Ebü'l Alâ el- Maarî, 1592 şiirden oluşan "Lüzumiyyat" adlı eserinde diğer şairlerin aşk ve kadın temalı şiirlerinin aksine temel sorunları konu edinmişti. Bu şair eserinde "Öldükten sonra yaşam var mı? Yaşamının maksadı nedir? Hislerle mi yoksa akıl ile mi hareket etmeliyiz?" gibi konulara yer vermişti.⁹⁰ İsfahanlı şair Ebul Ferec, zamanın şiirlerini Kitabü'l Agaani "Şarkılar Kitabı" isimli eserinde topladı. Arapların şiirde ne derece zengin olduklarını bu yirmi ciltlik eserinde belirtti.⁹¹

⁸⁵ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 622-624; Corcî Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. IV, s. 212-214; Cemal Muhtar, "Beşşâr b. Bürd", *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 8-9; Nasuhi Ünal Karaaslan, "Ebû Nuvâs", *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 205-207; Erol Ayyıldız, "Ebü'l Atâhiye", *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 294-295.

⁸⁶ Sahbân Halîfât, "Ebü'l-Alâ el Maarî", *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 287-291.

⁸⁷ Hüseyin Elmalı, "Ebû Temmâm", *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 241-243.

⁸⁸ Zülfikar Tüccar, "Buhtürî", *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 381-383.

⁸⁹ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 625.

⁹⁰ Sahbân Halîfât, "Ebü'l-Alâ el Maarî", *DİA*, C. X, s. 287-291.

⁹¹ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 151-154.

Abbâsîler X. yüzyıla geldiklerinde saray çevresinde şekillenen bir edebi anlayışa sahiplerdi. Kültürel olarak baktığımız zaman aynı coğrafyada iki farklı dil, Arapça ve Farsça, kullanılarak dil açısından ikiye bölünme görülmeye başlandı. Arapça'nın zenginliğine bağlı olarak Arap nesri gelişimine devam etti. Ancak Arap şiirinde şiire katkı sağlayan İran kültürü etkisini kaybetmeye başladı. Arap nesrinin gelişimine öncülük edenler arasında İbnü'l Amid ile Bediuzzaman önemli isimlerdi. 1258 yılında Abbâsîler'in Moğollar tarafından işgal edilmesi üzerine Abbâsîler'in koruyuculuğunu Memlûk Devleti üstlendi. Memlûk Devleti'nin hükümdarları ve saray çevresinin Türkçe ve Çerkezce'yi benimsemeleri neticesinde Arap edebiyatının gelişimi yavaşladı hatta sönmeye mahkûm oldu. Buna rağmen edebi faaliyetler sokaklarda, kahvehanelerde ve yine saraylarda sürdürülerek devam etti.⁹²

1.5.1.3. Abbâsîler'de Edebiyat

Edebiyat, Tarih, Din felsefesi, Kelâm, Filoloji gibi dalların ortaya çıkmasını sağlayan ana kaynak Kur'an'dır. Kuran'ın incelenmesi neticesinde yapılan tüm çalışmalar birçok bilimin gelişmesine öncülük etti. İslâmiyet öncesinde sadece ritmik ve nazım olarak kendini gösteren şiir, Araplara ait önemli bir edebiyat türüydü. Nesir alanında yaşanan gelişmeler ile şiir ilminde ilerlemeler yaşandı. Bağdat, Kûfe ve Basra⁹³ ilimlerin geliştiği alanlar oldu. Kültürel ve bilimsel gelişmeler ile birlikte yeni edebi türler ortaya çıktı. Basralı Câhiz eğlence edebiyatında ön sıradaydı. Saray edebiyatının doğmasında Abbâsî halifelerinin sanatkârlara karşı hoşgörülü davranmaları ve onları himaye etmeleri etkili oldu. Ebü'l Ferec el-İsfahânî edebiyat alanında eserler veren önemli bir bilim insanıydı.⁹⁴

Kur'an-ı Kerim ve hadisleri anlamak için yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkan Arap edebiyatı, zamanla bir ilim haline geldi. Edebiyat, önceleri genel anlamda hikâye ve şiir olarak tezahür ediyordu. Dil bilimciler ve edebiyatçılar yaptıkları çalışmalar neticesinde şiir, hikâye, kompozisyon, tabakat kitapları (slâm telif geleneğinde, sahasında tanınmış şahsiyetlerin biyografilerini konu edinen telif türü), sözlük ve dil ile alakalı birçok

⁹² İrfan Şahid, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, "Edebiyat", s. 212.

⁹³ Geniş bilgi için bkz; Abdühalik Bakır, "Basra", *DİA*, c, V, İstanbul, 1992, s. 110; Ebu Osman Amr b. Bahr (255/869), *Kitabu't-Tefsir bi't-Ticare*, (thk. Hasan Hüsnî Abdul Vehhab), Beyrut, 1966, s. 5; Hasan İbrahim, *a.g.e*, c. IV, s. 138.

⁹⁴ Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi, VII-XI. yüzyıllar*, s. 134-135; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Çev. M. Fuad Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları/ 86, Ankara, 1973, s. 34; Hulusi Kılıç, "Ebü'l Ferec el-İsfahânî", *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 316-318.

türün gelişmesine katkıda bulundular. Abbâsîler döneminde farklı dillere ait eserlerden yapılan çeviriler ile birlikte nesir alanında özgün bir tür ortaya çıktı. Kuruculuğunu Câhiz'in yaptığı bu yeni türün amacı aydın kesime önemli bilgileri yalın bir dil ile öğretmekti. İslâm'da edebi nesir şiir olarak kullanıldı. Edebiyat, İran'ın kendine özgü örf ve adetleri ile estetik bir boyut kazandı. İranlıların etkisi ile nesirde kafiyeli bir söylem ortaya çıktı. Bu alanda en önemli eser ise el-Hemedani'nin "Makaamat" adlı eseri idi.⁹⁵

Abbâsîler ile birlikte Arap edebiyatı altın çağını yaşadı. Edebiyat alanında önemli gelişmelerin yaşandığı merkez Bağdat'tı. Abbâsîler döneminde Arap edebiyatı Akdeniz'e ve Orta Asya'ya, doğudan batıya birçok alanı yayıldı. Arap edebiyatının Emevîler ile başlayan gelişimi Abbâsîler ile zirve noktaya taşındı. Ancak bu gelişimde sadece Arapların değil Abbâsî toplumu içinde yaşayan diğer etnik kökene sahip insanların desteğiyle de oldu. Özellikle İranlılar, saray edebiyatı ile Arap edebiyatına katkıda bulunan kültürlerin başında geliyordu. Abbâsîler birçok alanda olduğu gibi edebi anlayışta da merkeze Kur'an'ı aldılar. Bünyesinde farklı kültürlerin yer alması ile şekillenen edebiyat Kur'an merkezli olarak İslâm kültür ve medeniyetine kazandırıldı. Yabancılar ile etkileşim sonucu alınan edebiyat Arapça kavram, terim ve şivesi ile bütünleşti. Arapçanın gelişimi Emevîler döneminde yalın bir yapıdayken Abbâsîler ile yoğun bir yapıya büründü. Arap nesri ve Arap şiiri, Abbâsîler döneminde altın çağını yaşadı. Özellikle nesrin gelişimine öncülük eden Câhiz ve İbn Kudeybe, Arap nesrinin önemli temsilcileri oldu.⁹⁶

Arap edebiyatının nesir alanındaki ilk örneği Kur'an'dır. İslâmiyet'in kabulü ile birlikte Kur'an edebiyat ve birçok ilmin merkezine alındı. Arap edebiyatının en önemli temsilcisi meşhur Amr b. Bahr el- Câhiz idi. Câhiz orijinal eserler vermesi sebebi ile edebiyat alanında önemli bir yere sahipti.⁹⁷ Kur'an'ı anlama ve yorumlama ihtiyacı ilim ve öğrenimin ortaya çıkmasını sağladı. Bu sebeple gramer ve lügatcilik İslâmiyet ile birlikte edebiyat alanında yer aldı. Hadislerin ve Kur'an'ın incelenmesi ile birlikte asıl dini ilimler üzerinde de araştırmalar yapıldı. Bunun ardından İslâm hukuku ve İslâm tarihi konuları ele alındı. Araplar, tarih alanında sağlam temeller attılar. Tarihleri, Hz. Peygamberin hayatı ile başlayarak İslâmiyet'ten önceki sözlü edebiyatın derlenmesi ile devam etti.

⁹⁵ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. III, s. 212-220; Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 150.

⁹⁶ İrfan Şahid, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, "Edebiyat", s. 207; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, C. XX, İstanbul, 1999, s. 145-149.

⁹⁷ Ramazan Şeşen, "Câhiz", *DİA*, C. VII, İstanbul, 1993, s. 20-24.

Arapların İranlı tarihçiler ile tanışmaları üzerine tarihçilik alanında daha da ileri gidildi. Bu ilerlemeler sayesinde kabile, aile, dünya ve mahalli tarihleri yazarak tarihlerini çeşitlendirdiler. Arap tarihçiler arasında en büyüğü İbn Haldun idi. Hikâyeci tarihin ağır bastığı tarih alanında önemli felsefeci ve tarihçi İbn Haldun tarihi zirveye taşıyan isim oldu.⁹⁸

Arapça, Abbâsiler ile birlikte sadece bir toplumun dili değil büyük bir medeniyetin dili haline geldi. Abbâsiler’de edebiyat dili Farsça, düşünce ve ilim dili ise Arapçaydı. Bilimsel faaliyetlerin hız kazandığı bu dönemde birçok eserin Arapçadan tercümesi yapılmıyordu ve batının henüz ulaşamadığı bu bilimsel faaliyetler Abbâsiler ile ilerleme kaydetmişti. Hârûnnürreşîd döneminde Bağdat’ta gece gündüz ilmî ve kültürel faaliyetler yaşandı. O bilim insanlarına ve sanatçılara değer vererek onları korudu. Hârûnnürreşîd dönemi Bin Bir Gece Masalları ile anılan en görkemli dönemini yaşadı. Hârûnnürreşîd döneminde Anadolu’ya yapılan seferler neticesinde Bizans şehirlerinden birçok eser Bağdat’a getirildi. “Yuhannâ b. Mâseveyh” öncülüğünde hazırlanan bir heyet tarafından bu eserlerin tercümeleri yapıldı. Halife Me’mûn ilim adamların bulunduğu toplantılar düzenledi ve bu toplantılara başkanlık etti. Halife Me’mûn, Bizans’ta o dönemde imparator olan Theophilos’a eski Yunan eserlerini göndermesini için mektuplar yazdı. Beytülhikme’de tıp, felsefe, matematik, tabii ilimler gibi kitap ya da eserlerin Bizans’tan Bağdat’a getirilmesi amacıyla içinde Haccâc b. Matar ile Yuhannâ b. Bîtrîk isimli âlimlerin yer aldığı heyetler kuruldu. Me’mûn döneminde kurulan Beytülhikme’de Süryanice, Farsça, Yunanca, Sanskritçe, Kiptice, Nebatice gibi dillerin eserleri Arapçaya tercüme edildi. Tercüme faaliyetlerin kurumsallaştığı bu dönemde İslâm dünyasına Hint, Mısır, Yunan, Sâsânî gibi milletlerin ilimleri girmeye başladı. Zengin bir kütüphaneye sahip olan Beytülhikme’de yapılan tercümeler çoğunlukla Süryaniceden Arapçaya ya da Grekçeden Arapçaya şeklindeydi. İslâm medeniyetinde felsefi ve bilimsel düşüncenin gelişimi Aristoteles, Eflatun, Hipokrat, Galen gibi birçok tıp bilgini ve filozofun eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesi ile oldu.⁹⁹

⁹⁸ Bernard Levis, *Tarihte Araplar*, s. 183.

⁹⁹ Şakir Gözütok, *İslâm’ın Altın Çağında ilim*, s. 177. 184. 213. 221; G. Erdem, “İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi; Beytü’l Hikme”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, s. 42, 57-77; Mehmet Vural, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbâsiler(II)*, “Abbâsiler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe”, s. 250-256.

IX. ve X. yüzyıllarda, Grek kitaplarından yapılan tercümeler sonucunda bilim alanında önemli gelişmeler oldu. Fizik, kimya, tıp, tabiat tarihi, astronomi, coğrafya, felsefe, matematik gibi ilimler İslâmiyet içinde yer aldı. Antakya ve İskenderiye’de Grek mektepleri vardı. Bizans İmparatorluğu’ndan kurtulmak isteyen Nasturiler, kaçarak İran’a sığındılar. Bu Nasturiler tarafından Cündişâpûr’da Farsça eğitim veren bir yüksekokul yapıldı. Emevîler döneminde Grekçeden tercümeler yapılmaya başlandı. Grekçe ve Süryani tıp kitaplarının Arapçaya tercüme edilmesi ile Araplarda tıp ilmi başlamış oldu. Bu tercümelerin yapılmasında daha çok Süryaniler, Yahudi ve Hristiyanlardan faydalanıldı. Tercüme faaliyetleri Emevîler döneminde halifelere bağlı kalınarak çok seyrekti. Abbâsîler döneminde tercüme faaliyetleri teşvik edilerek resmileşti. Özellikle IX. yüzyılda Me’mûn döneminde (813-833) Bağdat’ta Beytülhikme kurularak tercüme faaliyetleri büyük bir özveri ile sürdürüldü. Hristiyan bir tabip olan Huneyn b. İshak(809-877) tercüme alanında ün yapmış bir isimdi. Abbâsî halifeleri ilmin gelişimi için büyük çaba gösterdiler. Öyle ki halifeler birçok yazma eserlerin bulunması için Bizans ve diğer ülkelere âlimler gönderdiler.¹⁰⁰

1.5.2. ABBÂSÎLER’DE MÛSİKİ

1.5.2.1. İslâm’ın Mûsikiye Bakışı

İnsanı diğer canlılardan ayrı kılan özellik sadece düşünme yetisi değil, din ile estetik gibi yüksek duygular da yalnızca insana ait olan özelliklerdir. İnsanın doğuştan sahip olduğu dini duygular, insanın fitratında bulunan güzel bir hissiyattır. Fitrî bir din olan İslâm, insanın ruhuna, yaratılışına ve bedenine uygundur. Maddî ve manevî herhangi insani bir durumu reddetmeyen İslâm aksine insana ait bütün özelliklerin en güzel biçimde olgunlaştırılıp geliştirilmesini isteyen bir dindir. Ancak bu özelliklerin yerinde ve en doğru şekilde kullanılması gerektiği yönünde tavsiyelerde bulunur. Beşerî istek ve ihtiyaçları reddetmeyen İslâm dini, insanların yeryüzünde bulunan tüm şeylerden istifade etmesini en doğal husus olarak kabul eder. Bu yönüyle İslâm dini ne kadar fitrî ise mûsikinin de o derece fitrî ve tabi olması mubah sayılır. Allah tarafından insanın bedenine intikal edilmiş olan ölçü ve ses mûsikinin temel unsurlarıdır. Bu duygunun insan bedeninden

¹⁰⁰ Bernard Levis, *Tarihte Araplar*, s. 184; İhsan Süreyya Sırma, *Abbasiler Dönemi*, İstanbul, 2002, s. 27-28; Recep Uslu, “Cündişâpûr”, *DİA*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 117-118.

uzaklaştırılması mümkün olmayacaktır. Bu sebepten ötürü mûsiki ve İslâm dininin birbirine uygun olduğu pek açıktır.¹⁰¹

İslâm dini mûsikiyi reddetmemiştir. “Allah güzeldir, güzeli sever” hadisi şerifinde İslâm’ın sanata ve güzellik ifadesine yakın olduğu açıktır. Disiplin olarak güzel sanatlar içinde yer alan mûsiki de İslâm cemiyetinde ortak bir değer olarak kabul görmüştü. Güzel sanatlar farklı ideolojilerin, dinî, siyasî ya da felsefî fikirlerin geniş alanlara ulaşması açısından müsait bir araçtır. Öyle ki Pascal, Mozart ve Beethoven gibi sanatçılar dinî sahada fikir ve sanat eserlerini ortaya koymaktan çekinmediler. İslâmiyet’in ilk dönemlerinde ilkel dinler yayılma aracı olarak mûsiki ve güzel sanatları kullanıyordu. Müslümanların ise ilk dönemlerde herhangi bir dini besteleri bulunmamaktaydı. İslâm dinî ilk dönemlerde heykel ve resme karşı takındığı tavrı şiir ve edebiyat için de takınıyordu. Sadece sanat olarak ele alınması takdirinde güzel sanatlara sıcak bakılmıştı. Aksi halde herhangi bir dinin ya da ideolojik bir fikrin yayılması için kullanılmamıştı. Ancak İslâm diniyle alakalı yazılan kötü ve yanlış şiirlere karşı Peygamberimiz, İslâm’ın korunması ve hatta yayılması için şiir sanatını teşvik etmişti. Bu konuda Hassan b. Sâbit’e “Benim namıma onları hicvet” diyerek şiir sanatının kullanılmasını istemiştir.¹⁰²

Mûsikinin haram ya da mubah sayıldığı yönünde görüşler ileri sürenler Kuran’dan ayetler ile deliller sunmuşlardır. Mûsikiyi mubah sayan birçok delil bulunur. Allah’ın Hz. Dâvud’a lütuf olarak verdiği çok güzel bir sesi vardı. O, kuşların ve hayvanların bile etkisinde kaldığı bir sese sahipti. Okuduğu Zebur sureleri ile herkesi mest ederdi. Bu güzel sesin Hz. Dâvud’a bir mucize olarak verilmesi Kur’an’da ve hadislerde belirtilmiştir. O, güzel sesi ile zebur okur ve ağlardı. Bu güzel sesi duyanlar kendilerinden geçerdi ve hatta ölenler dahi olmuştu. “Ey dağlar ve kuşlar, Dâvûd ile beraber ötün ve çinleyin dedik. Bu Dâvûd’a tarafımızdan verilen bir fazlu ihsan idi.”¹⁰³Yine Kur’an-ı Kerim’de “İman edip ameli salıp olanlar cennet bahçesinde neşelendirileceklerdir”¹⁰⁴ şeklinde bir ayet bulunur. Bu ayette mûsikinin cennet nimetleri arasında sayıldığı belirtilmiştir.¹⁰⁵

¹⁰¹ Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ*, İstanbul, 1976, s. 11-12; Leyla Pamir, *Müzikte Yaratıcının Gücü*, Ankara, 1981, s. 203.

¹⁰² Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ*, s. 15-18; Herbert Read, *Sanat ve Toplum*, (Çev. Selçuk Mülayim), Ankara, 1981, s. 40-42.

¹⁰³ Kur’an, *Sebe Suresi*, 10. Ayet.

¹⁰⁴ Kur’an, *Rûm Suresi*, 15. Ayet.

¹⁰⁵ Süleyman Uludağ, *a.g.e.*, s. 37-50.

Mûsikinın İslâm dünyasında haram mı yoksa mubah mı olduğu yönünde farklı görüşler ortaya çıkmıştı. Mûsiki zaman zaman İslâm'da yasaklansa da Kur'an-ı Kerim'de mûsiki aleyhine açık bir delil olmadığı bazı âlimler tarafından belirtilmişti. Yine her dönemde mûsikive raks ile alakalı farklı görüşler ileri süren âlimeler vardı. Daha çok fıkıh âlimleri tarafından oyun, eğlence ve mûsiki günah sayılmıştı. Örneğin, “ Şu'be b. el-Haccâc'ın bu sözü dikkat çekicidir; “... el- Minhâl b. Amr'ın evine gittiğimde orada tambur çalındığını duyduğum için geri döndüm. Keşke onunla konuşsaydım. Belki o, tambur çalmanın haram olduğundan habersizdi.” Bazı âlimler ise mûsikiyi matematik (riyâziye) ilmine dâhil etmenin yanında mûsiki ile ilgilenmenin haram ve vakit kaybı olduğunu ileri sürüp ilgilenmemişlerdi. Bazı âlimler ise mûsiki ile alakalı kesin yargılardan kaçınarak mûsikiyi ikiye ayırmışlardı. Birincisi, dünyanın fani olduğunu belirtip ahiret hayatı, zikir ve hikmeti överek yapılan mûsikinın faydalı olacağıydı. İkinci çeşit ise, fuhuş ile alakalı kötü, yalan, yanlış olarak şehvet duygusunu ortaya çıkaran şarkılardı. Bu mûsiki çeşidinden uzak durulmalıydı.¹⁰⁶

Bazı kimseler mûsiki teshirinin bir cisme değil kalbe olduğunu onun ruhani bir cevher olup hikmet sahipleri tarafından ortaya koyulduğu düşüncesindeydi. Bu yüzden mûsikiye ayrı bir önem ve değer vermişlerdi. Mûsiki Allah'ın insanlara lütfettiği zevklerden idi. İslâm dini mûsikinın ahlaki ve dini bakımdan kontrolün gerekliliğini belirtmişti. Bu şekilde mûsiki İslâm'ın değerleri ile bütünleşip bir usule kavuşabilirdi. Büyük İslâm âlimi İmam Gazâlî, “İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn” adlı eserinde mûsiki ile alakalı ulemanın görüşlerini, semâ ile ilgili görüşler ve mûsikinın helal mi haram mı olduğu ile ilgili bilgiler vermişti. İmam Gazâlî için semâ¹⁰⁷, kalplere nüfuz eden bir mihenk taşıydı. Ona göre semâ, kalplerdeki iyi ya da kötü olanı, gizli cevherleri ortaya çıkarırdı. Kafiye, vezinli ve güzel nağmeler kalpte bulunur ve semânın bunları açığa çıkardığını belirtmişti. Tasavvuf âlimleri tarafından büyük ilgi gören mûsikinın semâda yer edinmeye başlaması ile mûsiki, İslâm tasavvufu için önemli bir hal aldı. Bu sayede mûsiki insanı Allah'a daha yakın kılan semâ ile birlikte dini bir boyut kazandı. Sûfiler ile tarikat mensupları mûsiki yerine sema tabirini kullanmıştı.

¹⁰⁶ Yalçın Cetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, İstanbul, 1995, s. 14-15.

¹⁰⁷ Semâ; işitmek, dönmek ve çalgıyla cem'iyyet etmek manalarına gelir.

Onlar mûsikide saklı olan gizli sırları ve hazları hissederler. Her kimse kendi türüne uygun semâ ettikçe ve semâdan hisse aldıkça yine o kimse güzel bir kelime ve güzel bir nağme duydukça kalbi uçacak hale geldiği belirtilmiştir. Bu gibi irfan sahibi kimseler ezelden beri Allah’a aşk ve sevgi duyanlardı.¹⁰⁸

Mûsikiye karşı çekingen bir tavır ile yaklaşan İslâm dini, ibadet alanında mûsikiyi kullanmadı. Mûsikinın kontrolü zor olan sihrinin insanların ruhunda heyecan yaratabileceği, endişe verici ihtirasları tetiklemesi ve hatta ahlaki anlamda korkunç sonuçlar doğurabileceği gerekçesi ile mûsikinın kudretinden korkulmuştu. Heykel ve mûsiki İslâm dininde günah olarak görülüyordu. Ancak bunlar Kur’an’da açıkça yasak edilmemişti. Dört büyük mezhebin kurucuları ve din büyüklerinin bu konudaki hassas tavırları mûsikiyi insanların uzak durmaları gereken bir boyuta taşıdı. Din âlimleri ve hukukçular tarafından desteklenen bu anlayışa rağmen mûsikinın Müslümanlar içinde gelişimine engel olunamadı. Mûsiki, İslâmiyet’in teshir ettiği bütün coğrafyalarda, Emevî ve Abbâsî saraylarında önemli bir yer edindi. Mûsikinın insanların üzerindeki etkisi filozoflar tarafından da üstünde durulması gereken bir konu oldu. İbn Rüşd’e göre mûsikinın amacı insanlara ahlak, iffet, ismet ve kuvvet vermek olmalıydı. Ona göre mûsiki, insanı alçaltan korkutucu nağmeler, hayvan ve tabiat seslerinin taklit edilmesi şeklinde olmamalıydı. O bu durumun insanlar üzerinde kötü etkiler bırakabileceğini düşünüyordu.¹⁰⁹

1.5.2.2. İslâm’da Mûsiki

Estetik bir tesir ve heyecan uyandıran ölçülü sesler aracılığı ile bir usule getirme sanatına mûsiki adı verilmişti. Mûsikinın iki önemli maddesi olan ölçü ve ses mûsikiye güzellik ve çekicilik katan unsurlardı. Mimari bir eser inşa edilirken taşların nizamlı dizilişi ya da bir edebi eser kaleme alırken kelimelerin işlenmesi ve hatta bir ressamın ışık ve renkleri birleştirmesi gibi sesler arasındaki nizam ve ahenk de mûsikiyi ortaya çıkarmıştı. Estetik hissiyatı, insanda bulunan beşerî arzu ve duyguların en tabii olanlarındandı. İnsanlar güzele ve güzel olana her zaman yönelmiştir. Bu yöneliş insanlığın farklı sanat dallarında çeşitli eserler ortaya koymalarını sağlamıştır.

¹⁰⁸ Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ’da Müzik Düşüncesi*, s. 17-18; Beşir Ayvazoğlu, *Aşk Estetiği, İslâm Sanatlarının Temel Prensipleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1982, s. 29-32.

¹⁰⁹ Haydar Bammat, *İslâmiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri*, (Çev. Bahadır Dülgen), Ankara, 1963, s. 334-348.

Tarihin her döneminde sanat eserlerini görmek mümkündür. İlk dönemlerde insanlar mûsiki zevklerini basit formda, ağaçtan yapılan düdükler aracılığı ile haşin ve kaba nağmeler çıkararak sağlamışlardı. Sonraki dönemlerde geliştirilen yeni müzik aletleri ve besteler ile mûsiki zevki tatmin edici olmaya başladı. İnsanlık tarihi gibi mûsikinin de tarihi eskiye dayanır. Ezelden beri insanda bulunan melodi ve ahenk insanın ruhu ile birlikte yankılanıp gidecektir. Öyle ki mûsiki insanlık ile beraber doğmuş ve zaman içinde gelişim göstermişti.¹¹⁰

İnsanlık kadar köklü bir tarihe sahip olan mûsiki en ilkel kavimlerde bile önemli bir yere sahipti. Dini inançlar ile bir bütün halde olan mûsiki müstakil değildi. Daha açık bir ifade ile mûsiki din demektir. Belirli nağmeler ile oluşturulan dinî metinler Şamanizm, Totemizm, Paganizm gibi ilkel birçok dinde kullanıldı. Mûsiki ile ilk kez din adamları ilgilenmişti. İlkel bazı dinlerin inançlarına göre mûsiki insanları Allah’a yakınlaştıran bir ibadet aracı olarak görülmüştü. O halde ilkel dönemlerde mûsiki yalnızca ilahî ve dinî bir vasfa sahipti. Felsefe, ilim ya da hukuk vb. disiplinler gibi mûsiki de din ile başlangıç yapmıştı. Mûsikinin diğer milletlerdeki tarihine baktığımızda Yunanlıların müzikli dini merasim ve ayinleri çok önemsedikleri dikkat çekiciydi. Eski Yunan medeniyetinde Tanrı tarafından insanlara sunulan mûsiki sanatına çok değer verilirdi. Hatta “Müz” isminde mûsikiyi koruyan bir tanrıları bile vardı. Kelime olarak mûsiki buradan gelmekteydi. Eski Yunan medeniyetinde kullanılan birçok mûsiki terim İslâm ülkelerinde de kullanıldı. Yine mûsikiyi dini merasimlerde ve ayinlerde kullan bir diğer milletler de Hint ve Çin uygarlıklarıydı. Onlar için mûsiki dini ayinlerin ayrılmaz bir parçasıydı. Özellikle Konfüçyüs’ün “Mûsiki ruhun gıdasıdır” sözü ile mûsikinin önemini vurgulamıştı. Mezopotamya, Eski Mısır ve Fenike uygarlıklarında mûsiki ile din arasında bir bağ bulunmaktaydı. Yahudilikte mûsikinin büyük önem taşımasında İsrail oğullarına gönderilmiş peygamberlerin mûsiki ile ilgili olmalarının katkısı büyüktü.

¹¹⁰Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ*, s. 12-14; Mustafa Yıldırım, *İslâm Sanatı ve Estetiğinin Temelleri*, Konya, 2011, s. 20- 23.
; Adolf Von Grolman, *Musiki ve İnsan Ruhu*, (Çev. Selâhattin Batu), İstanbul, 1965, s. 7-8.

Batı ve İslâm kaynaklarında Hz. Davud'un çok güzel sesli ve "mizmâr" isimli çalgı aletini çalabildiği belirtilmişti. Hz. Peygamber'in sesini çok beğendiği "Ebû Mûsâ el-Eş'arî"ye "Allah'ın Davud'a vermiş olduğu nizamlardan sana da lûtfetmiştir." sözlerini söyleyerek onu övmüştü.¹¹¹

İnsanların duygularının ve dillerinin bir tercümesi olan mûsiki o dilin örf ve adetleri ile şekillenmişti. Çadırlarda yaşayan ve vakitlerinin çoğunu hayvancılık yaparak geçiren Cahiliye dönemi Araplarının şiir dışında başka bir sanat ile alakalı çalışmaları yoktu. Kendi seslendirmeleri ile yaptıkları şiir okumaları mûsikiye atılan ilk adımdı. Zaman içinde "Hudâ" ismini verdikleri terennüm (mırıldanır gibi, güzel ve alçak sesle şarkı söyleme) şeklini buldular. "Hudâ", Arap gençleri tarafından ıssız vakitlerde ya da deve göttükleri zamanlarda söyledikleri türkölere verilen isimdi. Sonra ise "Tağbîr ve Ğınâ" adı verilen yeni mûsiki neveleri kullanıldı. Ğınâ, şiirin güzel ses ile terennüm edilmesi idi. Şiir dışında farklı terennümlere ise "Tağbîr" denirdi. Ğınâ'nın Nasb, Heceze ve Senâd olmak üzere üç çeşidi vardı. Nasb, gençlerin süvarilerin ve yolcuların terennümüne verilen isimdi. Nağme ve hareketin çok olduğu bir Ğınâ çeşidi Senâd idi. Heceze ise, çalarken oynanan ve kaval ile def gibi aletlerin kullanıldığı bir mûsiki türüydü. Ğınâ, İslâmiyet'ten önce Hayber, Taif ve Medine şehirlerinde yaygın olarak kullanılıyordu. En çok bilinen Arap çalgı aletleri arasında kare ya da yuvarlak defler bulunuyordu. Bunun yanında basit yapıdaki kaval ve düdükler de vardı. İslâmiyet'ten önce zurna, davul, tanbur, ud ve saz gibi mûsiki aletleri Araplar tarafından bilinmiyordu. Bu aletler Bizans ve İranlılardan alınmıştı.

112

Kültürel, tarihi, coğrafi ve iktisadi sebepler mûsikinın gelişimi için gerekli faktörlerdi. Gelişmiş milletlerin tarihine baktığımızda mûsikinın bir sanat olarak ele alındığını görmekteyiz. Ekonomik ve sosyal açıdan refaha kavuşmuş medeniyetler mûsikiye ihtiyaç duyarlardı. Arapların ekonomik olarak güçsüz olmaları ve dinin eğlenceli durumları kabul etmemesi, onların mûsikiye karşı uzak kalmaları sonucunu doğurdu. Bunların yanı sıra çöllerin diğer bilim ve kültürel gelişmelerin yaşandığı Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerine ulaşımına engel olması da diğer bir sebepti.

¹¹¹ Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ*, s. 21-23; Nuri Özcan, Yalçın Çetinkaya, "Mûsiki", *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 257-259.

¹¹² Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. V, s. 39; İlhan K. Mimaroğlu, *Musiki Tarihi*, İstanbul, 1961, s. 242-243.

Bütün bu gerekçeler İslâm'ın ilk dönemleri ve cahiliye döneminin mûsiki bilgisine sahip olmadığını gösteren durumlardı. Bilinenler arasında sadece def, kaval ve düdük gibi basit çalgılar ile söylenen birkaç nağme ile deve türküleriydi.¹¹³

Medine'de yaşayan Beni Kurayza, Beni Kaynuka ve Beni Nadir adlı Yahudi kabilelerinin Araplar ile olan yakın ilişkileri neticesinde Arap mûsikisi üzerinde İbrani mûsikisinin tesirleri görüldü. İlk Hristiyanlar dini merasim ve ayinlerinde mûsikiyi kullanmadılar. Çünkü Hz. İsa ile Havarileri de mûsikiyi kullanmadı. Uzun bir sürenin ardından heykel, resim ve mûsiki de Hristiyanlık dininde yer edindi. IV. ve V. yüzyıllarda ancak Teğanni ile saz kullanılması caiz sayıldı. Org ise daha sonraki dönemlerde kiliseye girebildi. Hristiyanlığın gelişmesi ile birlikte mûsikide gelişim gösterdi. Mûsiki kiliselerde dini bir mecburiyet olarak görüldü. Kilise mûsikisi, Eski Yunan ile İbrani mûsikisinin etkisinde gelişim gösterse de zamanla tüm Ortaçağ dünyasına hükmeden bir mûsiki oldu. Mûsiki ancak XVI. yüzyılda kilisenin etkisinde kurtularak müstakil bir hal aldı. İlk dönemlerde mûsikiye karşı önyargı ile yaklaşılsa da zamanla mûsiki tasavvufa “semâ” ismi ile girdi. Tarikatların ayinlerinde mûsikinin yer edinmesi, tekkelerde kudüm ve ney ile çalgıların kullanımı, en yetenekli mûsikişinasların buralarda yetişmesi gibi durumlar Hristiyanlık ile Müslümanlar arasındaki benzer yönlerdi. Arapların mûsiki anlayışı İslâmiyet'in ilk yıllarında sade, ilkel ve basit bir haldeydi. Bunu daha açık bir şekilde ifade edecek olursak Araplar, göçebeliğin etkisiyle şarkı, nağme ve şiirlerini develerini ya da hayvanların yürütmek ve sesiz ortamlarda mırıldanmak suretiyle basit şekilde icra ediyorlardı. “Araların şiir ile yaptıkları nağmelere “ğınâ”, ses ile söyledikleri nağmelere ise “terennüm” deniyordu.” Yunanların etkisinde kalan Araplar, IX. yüzyılın ilk yarısında mûsiki alanında gelişim gösterdi. El- Kindî tarafından mûsiki adına yedi kitap kaleme alındı. Farabi ise Yunanlılardan daha fazla incelemeler yaparak mûsikinin ve sesin fizyolojik esaslarını mûsiki ile alakalı kitaplarında belirtti. Farabi'nin mûsiki ile alakalı yazdığı eserler arasında “el- Mûsiki, el- Kelâm, fi'l- Mûsiki, Kitâbün fi İhsâsî'l-İkâ ve el- Mûsiki'l- Kebîr” yer alır.¹¹⁴

¹¹³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II, (Çev. Zakir Kadiri Ugan) , İstanbul, 1991, s. 432-433.

¹¹⁴ Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ*, s. 23-26. ; Alaeddin Jebrî, “Fârâbî”, *DİA*, C. XII, İstanbul, 1995, s. 162-163.

İslâm dini önceleri mûsikiye karşı çekingen tavırlar geliştirse de daha sonraları tarikat ayinlerinde mûsikiyi kullanmaya başladı. Arap mûsikisinin gelişmesi ile diğer bütün coğrafyaların kullandığı mûsiki anlamsız bir hale geldi. Hiçbir batılı kulak uzun bir eğitim almadıkça İslâm mûsikisinin yapısını, ritmini ve kalitesini yorumlayamazdı. Gazali'nin tarifine göre mûsiki dinleyenlerin hali insanın kendinden geçtiği haldi. Arap eserlerinde İslâm mûsikisini dinledikten sonra bayılan hatta ölenlerin olduğu kaydedilmişti. Bu durum İslâm mûsikisinin yumuşaklığının Müslümanların ruhunu ne derece etkilediğini açıkça gösteriyordu. Eski Samî mûsikisi ile başlayan İslâm mûsikisi sonraları Asya menşeli olan Yunan modları ile etkileşimi sonucu gelişti. İslâm mûsikisinde İran ve Hint mûsikilerinin etkisi çok büyüktü. Yunan medeniyetinden müzikal nütasyon ve nazariyatın genel bir bölümü alındı. Bu alanda İhvanî's Safâ, Kindi ve İbni Sina gibi isimler çokça eser verdiler. Ortaçağ'ın mûsiki eserlerinin başında Farabi'nin yazmış olduğu “Mûsikinın Büyük Kitabı” adlı eseri gelir.¹¹⁵

Mûsiki, Müslüman âlimler tarafından çok ilgi gören ilimlerden biriydi. Mûsiki her ne kadar günümüzde güzel sanatların bir dalı olarak görülse de mûsiki, bazı İslâm âlimlerinin yaptıkları İlimi tasnifler ile yüksek ilimlerden biri olarak kabul edilmiştir. Farabi, “İhsâ el- Ulûm” adlı kitabında yapmış olduğu ilimlerin tasnifinde mûsikiyi dâhil ettiği sınıf geometri, aritmetik, optik ve astronomi gibi ilimler sınıfıydı. Ladikli Mehmed Çelebi, II. Beyazid döneminde yaşamış önemli bir Türk mûsiki bilginiydi. O, sultana sunduğu “Fethiyye ve Zeynu'l- Elhan” isimli Arapça mûsiki eserinde mûsikinin matematik ilminden daha yüksek ve değerli olduğunu belirtmişti. İbn Sînâ ise “Cevâmi'u İlmi'l- Mûsiki” isimli eserinde mûsikiyi ayrı bir sanat dalı ve ayrı bir ilim olarak gördüğünü belirtmişti.

¹¹⁵ Louis Gardet, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti “Din ve Kültür”*, (Çev. İlhan Kutluer), C. IV, 5. Bölüm, İstanbul, 1997, s. 122; Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 143-144; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. V, s. 59-60.

İbn Haldun, “Mukaddime” adlı eserinde felsefi ilimler içinde yer verdiği mûsikiyi ses ve nağmelerin oranlarını ve bu oranların ölçme usullerini belirleyen bir ilim olarak belirtmişti. Müslüman âlimlerin tabiriyle mûsiki yalnızca insanı harama yönelten ya da insanı harekete geçirip coşturan bir disiplin değildi. Aksine mûsiki kozmik nitelikler barındıran ileri bir ilimdi.¹¹⁶

1.5.2.3. Müzik aletleri

Mûsiki anlayışı, Araplarda doğuştan var olan bir gelenektir. İslâm’ın yükseldiği dönemde musiki aletlerinin sayısı arttı ve Müslümanların aletleri bütün İslâm bölgelerine yayıldı. Arapların Akdeniz ve Asya halkı ile temasları sonucunda mûsiki anlayışları incelidi. Araplar, bu milletlerden mûsiki alanında Hint, Çin ve Yunan tekniklerini aldılar. Mûsiki ile ilgilenen ilk Müslüman sanatçı Farabi idi. Yazmış olduğu “Kitab-ı el Mûsiki” eserinde müzik aletlerinin yapımı ve ses ilmi ile alakalı bilgiler vermişti¹¹⁷. Arapların farklı milletler ile temasları neticesinde incelmeler yaşasa da yaptıkları müzik aletleri ile yüksek seviyelere ulaştılar. Piyano, org, kemençe, darbuka, ud, gitar vs. birçok alet Araplar tarafından yapıldı. Doğuda beliren mûsiki anlayışı Mağrip güzergâhı ile İspanya’ya ulaştı. Batı Avrupa ve İspanya’ya getirilen müzik aletlerinin tümü Müslümanların eseri idi. Mûsiki anlayış ve teknik olarak İslâm’da ve Avrupa’da farklı bir etkiye sahipti. Doğudaki mûsiki küçük tonlardan oluşan dalgalı bir melodiye sahipti. Ritimleri farklı ve zengin usulleri ile mûsiki insan sesi ile biliniyordu. Çünkü sığ ve akıcı nağmelerin seslendirilmesi, bir notadan diğer bir notaya usta bir geçiş ancak bir insan sesi ile mümkündü. Tam tersi klâsik Batı müziği, senfoni ve kontrpuan enstrümanlarının ağırlıklı olarak kullanıldığı çok sesli bir yapıdaydı. Batı müziği, Doğu müziğine göre ritimleri daha az akıcıydı. Ritimdeki bu eksikliği yüksek ve zengin sesleri ile ahengi telafi ediyordu. Müslüman dünyasında mûsiki, geometrik ve arabesk şemalar ile tekrar eden şekillere benzetilmişti. İlk bakışta sebatsız görünse de esas rengi sürekli ahenk içinde eriyen resimde saklıydı. Mûsikide enstrümanlar iki önemli vazifeye muktedir oldular. Bunlar melodiyi korumak ve ritmi tutturmaktı. Bu şekilde sesler

¹¹⁶ Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ’da Müzik Düşüncesi*, s. 21-24; Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, *DİA*, C. XX, İstanbul, 1999; Recep Uslu, “Mehmed Çelebi, Lâdikli”, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 449; Alaeddin Jebrî, “Fârâbî”, *DİA*, C. XII, s. 162-163.

¹¹⁷ Alaeddin Jebrî, “Fârâbî”, *DİA*, C. XII, s. 162-163.

arasında denge sağlanmış olurdu. Esasında bu, insanın bir gerçeğe bağlanması, bir ilahi birliğe kendini adayıp onunla bir şekle bürünmesi gibiydi. Enstrümanların esas işi buydu.¹¹⁸

VII. yüzyıldan itibaren Müslümanlar, mûsiki alanında öyle ilerlediler ki 1990'lardan önce Avrupa bundan bihaberdi. Mûsiki aletlerinin sayısı yüzden fazlaydı. Bu aletler içinde en sık kullanılan ve önde gelen aletler flüt, ud, lir ve psalterion idi. Psalterion, kanun ailesinin telli bir enstrümanıydı. Lir "arp'ın" küçük bir çeşidiydi. Lir'in mandoline benzer bir uzun sapı ile eğik titreşim tablası bulunuyordu. Eğik titreşimli tablası küçük parçaların birbirine birleşmesi ile yapılmıştı. El ile tutulup çekilerek çalınan Lir'in telleri hayvan bağırsağından yapılırdı. Udlar farklı boyut ve biçimde yapılabiliyordu. Gitara büyük udlara verilen isimdi. Günümüzde kullanılan ud ve gitar Arapçadan gelmiştir. Telli sazların bazılarında tel kullanılıyordu. Org, su ve hava basıncı ile çalınan bir alettir. Bazı İslâm şehirleri mûsiki aletlerinin imal edildiği özel şehirlerdi. Bu şehirlerde imal edilen mûsiki aletlerinin kalitesi daha yüksekti. Sevil şehri, en güzel mûsiki aletlerini imal etmesiyle biliniyordu.¹¹⁹

Mûsiki enstrümanlarının görevi şarkıya refakat etmektir. Medine Suryaj, şef sopasını kullanan ilk kişiydi. Irak'ta raks en az mûsiki kadar ilgi görüyordu. Raksta kullanılan bazı özel aletler yapıldı. El- Kerc ya da el Kürrac olarak isimlendirilen elbiseler giydirilerek süslenen eyerli at heykelleri raksta kullanılan alettir. Bu at heykelleri üzerinde sallanan cariyeler şarkılar söylerdi. Elbiseli at heykelleri ile eğlence merasimlerinde ya da bayramlarda halkın karşısında gösteriler yapılırdı. Bu gelenek merkez Bağdat'ı aşıp diğer alanlarda da icra edildi. Mûsikinin etkisi ile gelişen raksın yanı sıra sâzendelik de diğer bir sanat dalıydı. Farklı müzik enstrümanlarını kullanma sanatı olan sâzendelik önemli bir yere sahipti. Bu enstrümanları kullananlar yalnızca erkekler değil, kadın çalgıcılarda kullanıyordu. Sâzendelerin icra ettiği enstrümanların başında zurna, davul, tamburi, ney, ud, def, zil, rebap vs. geliyordu.¹²⁰

¹¹⁸ Haydar Bammât, *İslâmiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri*, s. 349-350. ; İsmâil Râci el-Farukî, Luis Lâmia el-Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, (Çev. Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu), İstanbul, 1999, s. 471. Alaeddin Jebrîni, "Fârâbî", *DİA*, C. XII, s. 162-163.

¹¹⁹ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 144-145; Fikret Karakaya, "Ud", *DİA*, C. XLII, İstanbul, 2012.

¹²⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. VI, s. 346.

1.5.2.4. Abbâsîler’de Mûsiki

İslâmiyet’ten önceki Arapların “telbiye” adını verdikleri Hac esnasında okunan dini ilâhileri vardı. Bunun dışında savaş, kervan ve aşk ile alakalı farklı türden şarkıları da mevcuttu. “Mudar b. Maad’ın” devesine “yâ yedah! yâ yedah!” diyerek devenin her adım atışına güzel sesiyle eşlik etmesi hadisesi ile “hudâ” ortaya çıkmıştı. Bu hadisenin ardından kervan türkülerinde ve şiirlerde kullanılan en sade ölçü “recez” bulunmuştu. Arapların sesli olarak bir ahenk ve nağme ile söyledikleri şarkılara “terennüm” adı veriliyordu. Şiir ile söylenen ezgilere ise “gînâ” denilmiştii. Dûdük, kaval, def ve ney gibi basit aletler ile yapılan terennüme “sinad” daha hafif bir vezin olan “hecez” de diğer bir terennüm şekliydi. Kısaca, İslâmiyet öncesi Arapların mûsiki anlayışı basit ve sade nağmelerden ibaretti.¹²¹

Belirli bir nizam çerçevesinde ses ve nağmeler ile düzenli olarak şarkı söyleme sanatı olan mûsiki, seslerin usule getirilmesi ve nağmelerin bu usulde icra edilmesi ile insanda neşe ve zevk uyandırmaktaydı. Abbâsîler ile birlikte başlayan tercüme faaliyetlerine kadar Araplar mûsiki yerine “gînâ” kelimesini kullanıyordu. Abbâsîler döneminde Yunanlılardan yapılan tercümeler ile “mûsika” ya da “mûsiki” isimleri kullanılmaya başlandı. İbn Haldûn’a göre mûsiki, medeniyetin gelişmiş olduğu alanlarda yayılan bir sanat dalıydı. Ona göre refah ve ekonomik seviyeleri yüksek olan medeni toplumlar, mûsikiye ihtiyaç duymuşlardı. Bu sebeple göçebe olarak hayatlarını sürdüren Cahiliye dönemi Araplarının mûsiki ile alakalı bilgilerinin tabiat ve tabiat ile ilgili olduğu, onların mûsikiye bir ilim ya da bir sanat olarak bakmadıkları belirtilmiştir. Göçebe hayatın getirmiş olduğu yaşam tarzı ile Arapların şiir ve şarkıları, gençlerin sade ve basit bir halde develerini yürütmek amacıyla söylediklerinden ibaretti.¹²²

İslâmiyet’in yayıldığı ilk dönemlerde mûsiki açısından büyük bir değişim yaşanmadı. Tabiat ve mezhep ile alakalı şiirler söylemek ve Kuran’ı ahenkle okumak, Müslümanların zevklendikleri şeylerdi. Bazı törenlerde defler ile yapılan eğlencelere Hz. Peygamber karşı çıkmamıştı.¹²³

¹²¹ Ahmet Güzel, *İslâm ve Sanat, Erken Dönem Abbâsî Toplumunda Mûsikinin Oluşum ve Gelişim Süreci*, İstanbul, 2015, s. 607-608.

¹²² İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II, s. 433.

¹²³ Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 78.

Dört Halife döneminden itibaren gerçekleşen fetihler ile özellikle Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Müslümanlar refaha kavuşmuş, ekonomik olarak güçlenmişti. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen halifeler mûsikiyi ve şiirlerde işlenen kadın temasını yasakladı. Hatta Hz. Ömer tarafından ilan edilen bildiride kadını konu alan şairlerin cezalandırılacağı belirtildi. Bu yasaklamalara rağmen şairler şiirlerinde kadını bir çiçeğe benzeterek şiirlerini kaleme aldılar. Dört Halife döneminde mûsikiye karşı gösterilen bu hassasiyete rağmen birçok şarkıcının bu dönemde de var olduğunu söylemek mümkündür. Hatta Hz. Osman zamanında yaşayan Tuveys, İslâmiyet'in zuhur ettiği bu dönemde şarkıyı icra eden ilk kişiydi. Tuveys, kendisinden sonra gelenlere şarkılar öğretti. O, İslâm mûsikisine ritmin girmesini sağlayarak Arapça şarkılar söyleyen ilk kişiydi.¹²⁴

Emevîler ile birlikte zenginlerin evlerinde ve saraylarda eğlence meclisleri düzenlenmeye başlandı. İlk halifeler tarafından şiire gösterilen ilgi Emevîler ile birlikte yerini şarkılara bıraktı. Emevî hükümdarları tarafından başkent Şam'a getirilen ses sanatçıları itibar görmeye başladı. Emevîler'de olduğu gibi Abbâsîler'de de başkent Bağdat'ta mûsiki ilmine büyük değer verdiler. Mûsiki ilimi, Abbâsîler ile birlikte derece derece yükseldi ve zirveye ulaştı. Emevîler'deki mûsiki anlayışı, Abbâsîler için bir alt yapı niteliğinde olup Abbasilerde mûsikinin oluşum ve gelişimi için önemliydi. Abbâsî halifeleri Emevîler'de olduğu gibi kendileri bizzat mûsiki ile ilgilenip mûsikişinasları desteklemişlerdi. Halife Mansûr, ilk dokuz halife içinde mûsikiye ve müzisyenlere karşı mesafeli olan tek halifeydi. Diğer halifelerin ise müzisyenlere karşı ilgisi oldukça fazlaydı. Bu sebeple birçok müzisyen Bağdat'a akın etmişti.¹²⁵

Abbasiler döneminde yapılan tercüme faaliyetleri mûsikinin gelişmesini sağlayan etkenlerden biriydi. Fikri gelişimler özellikle Hind, İran, Helen kültürleri ile olan etkileşimler neticesinde ortaya çıktı. Yunanca, Süryanice, Farça ve Sanskritçeden yapılan tercümeler fikri uyanışın önemli etkenleri olmuştu. Aynı zamanda Müslümanların farklı milletlerin edebiyatına, ilim ve felsefesine duydukları ilgi bu bilimsel gelişmeleri hızlandırdı.¹²⁶ Halife Mansûr ile başlayan tercüme faaliyetleri Halife Me'mûn döneminde zirveye ulaştı. Arapçaya mûsiki ile alakalı birçok eser tercüme edildi. Nikomakus, Öklid,

¹²⁴ Ahmet Güzel, *a.g.e.*, s. 609-610.

¹²⁵ Ahmet Güzel, *İslâm ve Sanat, Erken Dönem Abbâsî Toplumunda Mûsikinın Oluşum ve Gelişim Süreci*, s. 611.

¹²⁶ Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, Konya, 2018, s. 113.

Galen ve Aristoxenus mûsiki ile alakalı tercümeleri yapılan kişilerdi. Bu şekilde Yunanlardan yapılan tercümeler ile alının mûsiki ilmi, Arap mûsikisi modelleri ile birleştirildi.¹²⁷

Abbâsîler, Arap olmayan milletlere hoşgörölü davranarak Emevilerin “mevali” politikasını uygulamadılar. Böylece halifeler kökenlerine dikkat etmeden mûsiki konusunda yetenekli gördükleri kişileri saraylarında himaye ettiler. Dönemin ünlü müzisyenleri arasında İranlı ve Türk şarkıcıların bulunması buna örnektir. Gerçekleşen fetihler ile geniş coğrafyalarda hâkimiyet kuran Müslümanlar, Rum ve Fars şarkıcılar ile tanıştılar. İslâm memleketine getirilen bu sanatçılar Arapların himayesinde köle yahut azatlı olarak mesleklerini yaptılar. Bu sanatçılar ney, ud, tambur ve kaval gibi enstrümanları bir arada çalabilen sanatçılardı. Bu sanatçılar kendi usulleri ile birlikte Arap şarkılarını ve şiirlerin çok başarılı bir şekilde icra ettiler.¹²⁸

Mûsikinin önemli olduğu Abbâsî coğrafyasında büyük usta sanatçı olarak tabir edilen virtüözlere çok değer verilirdi. Virtüözlerin dışında kalanlar ise daha az değer görürdü. Mûsiki ile ilgilenenlerin çok azı yüksek sınıfa mensuptu. Zengin kesimin çoğu evlerinde cariyeler bulundurarak mûsikiyi icra ediyorlardı. Bu icraat tamamen terbiye almış ve özel olarak yetiştirilmiş köle cariyelere aitti. Ünlü bir sanatçı olan Siyat, Halife Mehdî tarafından sarayda himaye edildi. Siyat’ın öğrencisi olan İbrâhim el- Mevsılî de mûsikiye düşkünlüğü ile bilinen Halife Hârûnürreşîd tarafından sarayda himaye edildi. Hârûnürreşîd bu sanatçı için ilk olarak yüz elli bin gümüş dirhem verdi ve ona her ay düzenli olarak on bin dirhem maaş ödedi. İbrâhim el-Mevsılî’den sonra oğlu İshak, İslâm mûsikisinde tüm mûsikişinasların en büyüğü olarak tarihe geçti. İshak, İslâm mûsikisinde romantik hareketi başlatan kişiydi. Halife Me’mûn, İshak için “ O, şarkı söyleyince, benim malik olduklarımın hissiyatı daha da artardı” sözlerini söylemişti.¹²⁹

Refah ve konforun artması ile birlikte saray ve köşklere mûsiki ve eğlence meclisleri düzenlenmeye başlandı. Ebul Ferec el- İsfahanî, yazdığı Kitâbü’l Egâni eseri ile mûsiki alanında ün yapmış bir isimdi. İbrâhim el- Mavsılî, Miskin el- Medeni, Zelzel,

¹²⁷ Philip K. Hitti, *Siyasi Kültürel İslâm Tarihi*, C. II, s. 654-655.

¹²⁸ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. III, s. 421; İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II, s. 433-436.

¹²⁹ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 145-146; Ahmet Hakkı Turabî, “İshak el-Mevsılî”, *DİA*, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 536-537.

Ganevi, İbn Cami, Zübeyr b. Dihman diğer önemli müzisyenlerdi. ¹³⁰Mûsiki ve şarkı sanatı Abbâsîler ile birlikte en zirve noktasını yaşadı. İbrâhim b. el-Mevsîlî ve oğlu İshak ve onun da oğlu Hammâd en meşhur mûsiki ustalarıydı. Bu sanatçılar Arap mûsikisinin gelişmesini sağlayan sanatçılardı. ¹³¹

İshak b. İbrahim, mûsikinin inceliklerini, nağmelerini ve tüm özelliklerini belirten uzun bir risale kaleme aldı. O, klasik müziğin korunması için önceleri mûsikinin beste ve nağmelerini değiştirerek modernize etmeye çalışanlara karşı durdu. İshak b. İbrahim gerçekten de mûsiki alanında yetişmiş en büyük müzisyendi. O, mûsikinin bütün zarafetini ve inceliklerini bir düzene koyan ve inceliklerindeki kusurları tahsis eden biriydi. Onun mûsiki alanındaki ustalığı kendinden önce ve kendinden sonra gelenlerin bile ulaşamayacağı bir ustalıktı. İshâk'ın mûsiki alanında başka bir benzeri yoktu ve o, mûsiki ile ilgili her şeyi bir düzene koyarak insanlığa sunmuştu. El- Eġâni onun için şöyle der; “O, mûsiki alanında gelmiş geçmiş tüm müzisyenlerin öğretmeni ve önderidir.” Refah günlerin aranan isimlerinden olan virtüözler dönemin iyi yetişen bilgin, şair, şarkıcı ve bestecileriydi. Virtüözlerden sonra enstrüman çalanlar gelirdi. Enstrümanlar içinde ud en gözde olanıydı. Daha sonra rebap icra edenler gelirdi ki rebap, küçük tarzda bir keman şeklindeydi. Bunların altında kalan sırada perde arkasında gizlenerek şarkılar söyleyen cariyeler vardı. Bu cariyeler sarayda özel olarak yetişirdi. ¹³²

Abbâsî halifelerinin müzisyenlere karşı tavırları zaman zaman değişiklik gösterse de genellikle müzisyenleri himaye etmişlerdi. İlk halife olan Ebu'l Abbas Seffâh, müzisyenlere bol bahşişler verir ve onları ihsanlar ile donatırdı. Halife Mansûr, nedimlerine görünmez ve onlara ihsanlarda bulunmazdı. Halife Mehdî, ilk dönemlerde babası gibi nedimlerinden uzak dursa da zamanla onlara bol bahşişler vererek onlara görünmeye başladı. Müziğe adeta hayran olan Halife Hâdî, müzik dinlemeyi çok severdi. Halife Hâdî, mûsikiye olan düşkünlüğü sebebiyle İbn Câmî, el- Ganevi, İbrâhim el-Mevsîlî, Zübeyr b. Dihnam gibi mûsiki alanında ün yapmış isimleri sarayında himaye etti. Hârûnürreşîd, mûsikiye olan ilgisiyle ve şarkıcılara verdiği bahşişler ile diğer tüm halifeleri arkasında bıraktı.

¹³⁰ Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi, VII-XI. yüzyıllar*, (Çev; İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, No. : 149, Ankara, 1981, s. 85.

¹³¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II. s. 435.

¹³² Philip K. Hitti, *Siyasi Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 654-655; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. III, s. 248.

Halife Hârûnürreşîd mûsikiye ayrı bir önem vermesinin yanında O, müzisyenleri sanatlarındaki başarılarına göre derecelendirdi. Birinci derece müzisyenler arasında İbn Câmî, Zelzel ve İbrâhim el-Mevsîlî bulunuyordu. Bunlardan İbrâhim el-Mevsîlî ve İbn Câmî şarkı söyler, Zelzel ise ud çalardı. Zelzel, ud çalma konusunda çok marifetli bir sanatçıydı. Yine Halife Hârûnürreşîd döneminde ün yapmış bir diğer şarkıcı ise Medeni idi. Diğer adı Ebu Sadaka olan Medeni, dokumacılık yapan fakir bir kimse iken ünlü bir şarkıcı olmayı başaran önemli bir sanatçıydı. Mûsiki, Abbâsî devrinde en ihtişamlı zamanını yaşadı. Özel mûsiki törenlerinin olduğu günlerde Bağdat'ın zengin kadınları ve devlet adamlarının eşleri bu törenlerde bulunurdu. Hârûnürreşîd'in sarayında himaye ettiği binlerce müzisyen, nedim, ses sanatçıları, şair, âlim ve fakih vardı. Halife bunlara bol bahşişler ve ihsanlar vererek onları en yüksek mevkilere taşırdı. Halife Emîn de müzisyenleri korur ve onlara bol bahşişler dağıtırdı. Halife Emîn, İshak b. İbrâhim el-Mevsîlî'ye bir gecede yaklaşık kırk bin dinar verilmesini emretmişti. Abbâsî halifeleri içinde mûsiki ile ilgilenen ve mûsikiyi en iyi bilen Halife Vâsik-Billâh idi. Halife Vâsik'ın kendi bestelediği yüz şarkısı vardı. Özellikle çok iyi bir ud sanatçısı olan Halife Vâsik sadece mûsiki ile değil tarih ve şiirle de ilgilenmişti.¹³³

Halife Hârûnürreşîd'in sarayı binlerce mûsikişinas, âlim ve diğer sanatçıların bir arada bulunduğu bir yıldızlar kümesiydi. Binbir Gece Masallarına konu olan bu yaşamın içinde tüm sanatçılar refah içinde bir hayat sürmüşlerdi. Maaşa bağlanan şarkıcı cariyeler ve müzisyenler birçok mûsiki festivalinde görev alıyordu. Halife Hârûnürreşîd'in himayesinde bulunan önemli müzisyenlerden biri de İbrahim'in öğrencisi Muhârîk idi. Bağdat caddelerinde onun sesini duymak için toplanan binlerce kişi olduğu belirtilir. Halife, ödül olarak ona 100.000 dinar ve yanında oturma ayrıcalığı tanıdı.¹³⁴

Abbâsî halifeliğinin son yıllarında merkez Bağdat'ta ahlaki bozulmalar artmaya başladı. İçki içmek yaygınlaştı, şarkıcı cariyeler içinde ahlaki çöküntüler belirdi. Abbâsîler'in en parlak dönemleri olan Halife Hârûnürreşîd ve Halife Me'mûn dönemlerinde bile bu ahlaki bozulmalar yer yer görüldü. 1031-1075 yıllarında başta olan Halife Kâim-Biemrillâh bu gidişatı durdurmak için içki ve kumarı yasaklamak istedi.

¹³³ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. III, s. 236-238, 240-248.

;Ahmet Hakkı Turabi, "İbn Câmî", *DİA*, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 385-386; Ahmet Hakkı Turabi, "İbrâhim el-Mevsîlî", *DİA*, C. XXI, İstanbul, 2000, s. 322-323; Kadir Kan, "Vâsik-Billâh", *DİA*, C. XLII, İstanbul, 2012, s. 548-549.

¹³⁴ Philip K. Hitti, *Siyasi Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 652-653.

Bu gibi teşebbüsler yine de ahlaki çöküntüyü durduramadı. Halife Muktedî-Biemrillâh (1075-1094) halkın ahlakını korumak için kötü kadınları ve şarkıcı cariyeleri Bağdat'tan çıkarmıştı. Bu gibi pek çok icraatı ile Halife Muktedî, halkın sevgisini kazanmayı başardı.¹³⁵

1.5.3. Abbâsîler'de Günlük Yaşam

Ortaçağ İslam Medeniyeti IX. ve X. yüzyıllarda Abbâsîler ile birlikte ekonomik, kültürel ve bilimsel birçok alanda medeniyetin zirvesini yaşadı. Abbâsîler, Pers ve Helenistik dünyadan gelen din, dil, felsefe ve diğer birçok bilimleri kendi içinde güzelliğe kavuşturdu. Zira Abbasîler hayatın her alanında dünya medeniyetinden öndeydiler. Bütün bunlar onlar için yeni bir başlangıç ortaya çıkardı ve kendi yaşadıkları yüzyıla damgasını vurdular. Abbasîler her yerden bir şeyler aldılar ve aldıkları mirasları kendi mirasları yaparak tarih, coğrafya, felsefe, fen, güzel sanatlar ve el sanatlarında büyük gelişim gösterdiler. Bağdat, Abbâsîler ile birlikte dünyanın merkezi konumuna geldi. Büyük bir lambanın ışığı gibi bu merkezden fikirler yayıldı. Bağdat'tan etrafa yayılan ışıklar batı yarım kürenin her köşesine yayıldı. Abbâsî halifeliğinin itibarı, ekonomik kalkınmışlığının yanında VII. yüzyıl sonunda başlayan IX. yüzyılda altın çağını yaşayan ve XI. yüzyılın sonlarına kadar süren entelektüel gelişmeler ile sağlanmıştır.¹³⁶

Abbâsîler kurulduktan kısa bir süre sonra refaha ve bolluğa kavuşunca kendisinden önceki devletleri taklit etmeye başladılar. Altın şamdanlardan oluşan amberden mumlar yakmaya, değerli taşlar ile bezenmiş tahtlar yapmaya, yakut ve altınla süslenmiş koltuklarda oturmaya başladılar. Altın ve gümüşten oluşan kaplar, işlemeli ve sırmalı perdeler, süslü kilimler, altın sırmalı, inci ve yakutlu hasırlar kullanmaya başladılar. Abbâsîler lüks ve ihtişamda o kadar ileri gitmişlerdi ki yemek tabakları, cam kaplar ve salon duvarları çoğunlukla şiiirler ile süslenmişti. Halk arasındaki sınıflamaya göre bu süslemeler değişiklik gösteriyordu.

¹³⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. VI, s. 346-347; Ahmet Hilmi, Ziya Nur, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1974, s. 338; Angelika Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 142-143.

¹³⁶ S.F.Mahmud, *İslâm Tarihi*, s. 118, 123.

Mali gücü yerinde olanlar daha çok bu süslemeleri yapabiliyordu. Abbâsî halifelerinden Müstaîn'in validesinin, gözleri yakuttan, vücudu altın ile bezenmiş kuş ve hayvan resimlerinin bulunduğu çok değerli bir halısı bulunuyordu. Bu halının yapımı için yaklaşık olarak 130 bin dirhem sarf edilmişti.¹³⁷

Normal olarak bir Müslüman zarif, müsamahakâr ve beşeri duygular ile dolu bir insan olarak tabir edilir. Müslüman bir kimseyi; zeki, anlayışlı, çabuk gülüp eğlenebilen ve çok çabuk sinirlenebilen, başına gelen musibetlere karşı olgunlukla ve sabırla katlanabilen bir insan şeklinde tanımlayabiliriz. Her an ölecekmiş gibi hazırlıklı olan bir Müslüman seyahate çıktığında yanında kefenini de götürürdü. Yolculuk sırasında çölde hastalanır ve ölümünün yaklaştığını hissederse diğerlerinin yola devam etmelerini isteyerek kendisi için bir çukur kazar, abdestini alır, kefenine sarılarak çukura uzanır ve ölümünü bekler.¹³⁸

Abbâsîler döneminde medeniyet daha çok şehirlerde görülürdü. Çünkü servet ve refah halife ve saray halkı, vezirler, valilerin olduğu yerde bulunuyordu. Bağdat, Basra, Şam, Fustat, Kurtuba, Gırnata gibi şehirlerde İslam'ın kaynakları feyz saçmış, ahali halifenin ve devlet adamlarının sundukları ihsanlara, hediyelere, mükâfatlara nail olarak refah içinde yaşıyordu. Bu şehirlerde şairler, âlimler, nedimler ve birçok ilim ve irfan sahibi kimseler halifenin feyzi ile geçinirlerdi.¹³⁹

Kumar ve sarhoşluk, Kur'an tarafından yasak edilmişti. Buna rağmen içki daha fazla kumar ise daha az şekilde varlığına devam ediyordu. Müslümanlar ticarete yazılı bir belge ellerinde varmış gibi verdikleri sözlerde dururlardı. Yalan söylememe konusunda dikkatli olan Müslümanlar ancak bir kavgayı yatıştırmak, bir hayat kurtarmak, din yolunda yapılan bir savaşta düşmanı pusuya düşürmek ya da bir bayanın hoşuna gitmek için yalan söylemeyi mubah görüyorlardı. Müslümanların sözlerinde daima nezaket bulunurdu. Hatta birbirlerine karşı özel bir selamları da bulunmaktaydı. Selam veren Müslüman" Selamun Aleyküm" söyler, karşıdaki bir diğer Müslüman ise " ve Aleyküm Selam ve Rahmetullah ve Bereketu hu" söyleyerek selamlaşırlardı.¹⁴⁰

¹³⁷ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, C.V, s. 207-208.

¹³⁸ Will Durant, *İslam Medeniyeti*, s. 66.

¹³⁹ Corci Zeydan, *a.g.e.* C. II, s. 288.

¹⁴⁰ Will Durant, *İslam Medeniyeti*, s. 64-65.

1.5.3.1. Abbâsîlerde Eğlence Kültürü ve Bayramlar

Müslümanların eğlenceleri daha çok evlerde verilen ziyafetler, şiir, musiki, şarkı ve av eğlenceleriydi. Aşağı tabakada bulunan kimselerin eğlencelerinde ise horoz dövüşü, kukla, cambazlar ve sihirbazlık gösterileri bulunuyordu. X.yüzyıla gelindiğinde Araplar günümüzün bütün spor dallarını biliyorlardı. Bunlar arasında en gözde olanlar okçuluk, güreş, boks, polo, tokmakla oynan top oyunları, kroket, kargı atma, eskrim, jimlastik gibi sporlardı. Kumarın yasak olması nedeniyle zar ve iskambil kullanımı azdı. Ancak bunun yanında santraç ve tavla oyunu çok yaygındı. En sevilen eğlenceler arasında at yarışları bulunuyordu. Hatta bizzat halifelerin desteği ile at yarışları düzenlenirdi. İnsanlar at yarışlarının maliyetli olmasından dolayı maymun, deve, katır ya da köpek yarıştırmaya müsabakaları düzenliyorlardı. Genellikle koç, köpek ve horoz dövüşleri revaçtaydı. Aristokrat sporların başında ise av sporu geliyordu. Avda genellikle şahin kullanılır ve yakalanan hayvanlar çoğu zaman beslenirdi. Bazı aileler maymun ve köpek beslerdi. Bazı halifeler ise beslediği aslan ve kaplanları ile halkını etkilemek istemişti.¹⁴¹

Halifeler idaresinde bazı kapalı salon oyunları, halka mal edilmişti. Abbâsî halifeleri arasında santraç oynayan ve bunu teşvik eden ilk halife Hârûnürreşîd idi. Pul ve zarlar ile oynanan tavla ise diğer oyunlar arasında yer alırdı. Açık havada oynanan oyunlar arasında avcılık, at yarışı, at üstünde cirit atma, kılıç oyunu, tokmak, top, polo, okçuluk bulunuyordu. Abbâsî halifeleri arasında Halife Mu'tasım polo oynamaktan son derece mutlu olurdu. Yine, Rakka şehrinde yapılan ve Hârûnürreşîd'in atlarından birinin birincilik kazanması sonucu halife oldukça mutlu olmuştu. Avcılık, Abbâsî halifelerinin açık hava oyunları arasındaki en gözde eğlencelerindendi. Halife Emîn özellik aslan avına olan merakıyla bilinmekteydi. Ördek, yaban tavuğu, yaban kazı, tavşan, ceylan gibi hayvanların avlanmasında şahin ve doğan kuşları kullanılıyordu. Büyük avlar uzun sürdüğü için genellikle av köpekleri ile gidiliyordu. El- Mu'tasım ve ondan sonra gelen diğer halifeler de av partileri düzenlemişlerdir.¹⁴²

¹⁴¹ Taner Yıldırım, *Abbâsîlerde Sportif Faaliyetler ve Eğlence Kültürü*, Sosyal Bilimler Dergisi, C.26, S. 2, Elazığ, 2016, s. 362-363. ; Will Durant, *İslam Medeniyeti*, s. 65-66.

¹⁴² Muhammed Manazir Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat (170-289 Hicri/ 786-902 Miladi)*, (Çev. Mehmet Emin Şen), Ankara, 2019, s. 279. ; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C.I, s. 521-524. ; Nuri Ünlü, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1997, s. 296.

Çok eski dönemlerden beri halifeler boş vakitlerini oyun ve eğlenceye ayırmışlardı. Hükümdarların oynadıkları oyunlar arasında ava gitme, tavla ve santraç oyunu, çevgan oyunu ve fındık atma oyunları en meşhurlarıydı. Halife Hârûnürreşîd, çevgen ile oynayan, mızrak tepesine hedef dikerek ok nişanı düzenleyen, tavla, satranç gibi oyunları oynayan ve oyuncularını kendine yaklaştırarak onlara maaş bağlayan ilk halifeydi. Abbâsî halifeleri özellikle yırtıcı kuşlar, ceylanlar, vahşi ve yabani hayvanları avlamaktan büyük zevk duyarlardı. Abbâsî halifeleri içinde ava ilk ilgi duyanlar halife Mehdî ve Hârûnürreşîd olmuştur. Halife Hârûnürreşîd'in oğlu Salih domuz avlamayı çok severdi. Diğer oğlu Me'mûn ise vahşi ve yırtıcı hayvanları avlamaya meraklıydı. Ava en meraklı bir diğer halife ise Mu'tasım idi. Hârûnürreşîd, at yarışlarına merakı ile ünlüydü. Şairler yarışları kazanan atları meteden kasideler yazmışlardı. Abbâsîler'in İranlılardan aldıkları oyunların başında çevgan oynu gelmekteydi. Halife Mu'tasım çevgan oyununa en meraklı halifeydi. Yine İranlılardan alınan bir diğer oyun ise fındık atma oyunuydu. İranlılar fındıkları ok atar gibi yaylar vasıtasıyla fırlatıyorlardı. Abbâsî döneminde şehirlerin dışında kuşlara fındık atarak vakit geçiren çok sayıda fındık atıcısı bulunuyordu.¹⁴³

Abbâsîler döneminde bazı bayramlar sadece Müslümanların kutladığı dini bayramlardı. Diğer bayramlar ise Yahudi ve Hristiyanlar tarafından kutlanmaktaydı. Bazı bayramlar da hangi din olduğuna bakılmadan tüm halk tarafından kutlanıyordu. Müslümanların temelde iki dini bayramı bulunmaktaydı. Bunlar Kurban Bayramı ve Ramazan Bayramıydı. Ramazan Bayramı yaklaşınca Bağdat şehrindeki insanlar çeşitli hazırlıklar yaparlardı. Bu ayda 29 ya da 30 gün tutulan oruç, Müslümanların dini faaliyetleri arasında en önem verdikleri şeydi. Yorucu ve fedakârlıklar ile geçen bir ayın sonunda Ramazan Bayramı büyük bir coşku ile kutlanırdı. İslam dünyasında kutlanan ikinci önemli bayram olan Kurban Bayramı'nda kılınan bayram namazının hemen ardından kurbanlar kesilirdi. Kesilen kurbanlar akrabalara, arkadaşlara ve özellikle fakir kimselere dağıtılırdı. Bu iki dini bayram Bağdat'ta İslam'ın güzelliklerinin sergilendiği önemli günlerdi. Bayram geceleri genellikle fener alayları düzenlenirdi.

¹⁴³ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, C.V, s.308-317.

Nehirlerin kenarlarında fenerler yakılarak halifenin sarayından yükselen ışıklar şehri aydınlatırdı. Dini bayramlara büyük önem veren halifeler her iki bayramda da bayram namazlarını kıldırır ve törenlerde hazır olarak bulunurlardı.¹⁴⁴

Abbâsî sarayında İran nüfuzunun artması ile birlikte İran bayramları olan Nevruz, Mihrican ve Ram özel günleri de Abbâsîler tarafından kutlanmaya başlandı. Cuma ve bayram namazlarının dışındaki diğer tüm törenlere Halifeler hilafet alayı ile katılırdı. Bu merasimlerde halife üzerine siyah bir kürk giyerek siyah bir kuşak bağlardı. Halife eline Peygamberin kılıcını alıp başına da uzun bir külâh giyerdi. İranlıların yeni yıl olarak kutladığı Nevruz Bayramı, bahar mevsiminin başladığı gündü. Abbâsî halifeleri ve İranlılar, yılbaşında Nevruz Bayramını, yılsonunda ise Mihrican Bayramını coşku ile kutlardı. Mihrican Bayramının ilk günü kış mevsiminin başlangıcıydı. Mihrican Bayramının beşinci günü, “Rame-ruz” adı verilen gün, eski İranlılar tarafından kutlanan en önemli gündü. Abbâsîler’in bu bayramları kutlamalarında hiç şüphesiz İranlılardan fazlaca etkilendiklerini göstermektedir. Yine bu bayram da Abbâsîler’in resmi bayramları içinde yer alıyordu.¹⁴⁵

Birçok Hristiyan bayramı Müslümanlar tarafından kutlanıyordu. Bağdat şenliklerine bakıldığında çoğunun Hristiyan şenlikleri olduğunu görmekteyiz. Zeytin Bayramı büyük bir bayramdı ve Paskalyadan önceki Pazar günü kutlanırdı. Zeytin Bayramında, Mısır ve Suriye’de bulunan bütün kiliseler hurma dalları ve zeytin yaprakları ile süsleniyordu. Bu dal ve yaprakların bereket getireceği düşüncesi ile halk tarafından alınıyordu. Paskalyadan önceki Perşembe, Mercimek Perşembesi olarak adlandırılırdı. Çünkü o gün çoğunlukla mercimek yenilirdi. Mısır Hristiyanları tarafından matem yemeği olarak kabul edilen mercimek her Cuma yenilirdi. Suriye’de bulunan Hristiyanlar ise buna “Yumurta Perşembesi ya da Mavi Perşembe” diyordu. Bu özel günde sokaklarda rengârenk boyanan yumurtalar satılıyordu. Manastırları birçok Müslüman ziyaret ediyordu. Manastırların bu kadar ilgi görmesinin sebebi, geniş bahçeleri, serin meyhaneleri, parkları, çiçekleri, ağaçlarıydı. Hz. İsa’nın doğum günü ve güneşin yeniden doğuşu olarak kabul gören 25 Aralık ekinoksu kutlanan törenler arasındaydı.

¹⁴⁴ Muhammed Menazir Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*, s. 311-319.

¹⁴⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C.III, s. 275-280. ; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 483-84.

Yine Hristiyanlar tarafından kutlanan perhiz zamanının ilk Pazar gecesi, Bağdat'ta bulunan Müslümanlar için bir sevinç unsuruydu. Yani güneş senesinin başlangıcı büyük bir coşkuyla ve karşılıklı hediyeleşmelerle kutlanıyordu.¹⁴⁶

Aile şenlikleri arasında yer alan sünnet törenlerine büyük önem veriliyordu. Beş ya da altı yaşına gelmiş erkek çocuklar sünnet edilirdi. Halife Muktedir aynı anda beş oğlunu birden sünnet ettirdi ve bir grup yetim çocuğu da onlara kattı. Sünnet olan çocukların masrafları için 600.000 dirhem harcayarak onlara bol bol hediyeler verdi. X. yüzyılda yapılan en büyük sünnet töreni halife Mu'tez'in idi. Sünnet töreni için yaklaşık olarak seksen altı milyon dirhem harcanmıştı. Sünnet törenlerinin dışında saray şenliklerinin en önemlisi düğünlerdi. Hârûnürreşîd'in düğünü için yaklaşık olarak elli milyon dirhem harcama yapılmıştı. Halife Me'mun'un düğün masrafları ise yaklaşık yetmiş milyona ulaşmıştı. Hacamat günü de Abbâsîler'in önemli günleri arasında yer alıyordu. Bu özel günde hacamat yapılan kişiye arkadaşları tarafından hediyeler getirilir ve çevredeki insanlara yemekler dağıtılırdı. Hacamat ameliyatını berber yapardı ve miladi 912 yılında bilinen ücreti yarım dirhemdi.¹⁴⁷

1.5.3.2. Abbâsîler'de Yemek Kültürü

Arapların İslamiyetten önceki yiyecekleri daha çok peynir, süt, yağ, hurma, et ve hububattan oluşuyordu. Kullanılan et ve süt daha çok deveden elde ediliyordu. En temel yiyeceklerin başında "Tirit" geliyordu ki bu yemek süt, et ve ekmekten yapılırdı. Sadece süt ve undan yapılan asgide, rehîde ve reğîde yemekleri bulunurdu. Yağ ve dekiikten yapılan "Bikâle" yemeği vardı. "Vediğa" ismindeki yemek ise bal, yağ ve dekiikten yapılırdı. Arapların buna benzer kırka yakın yemeği meşhurdu. Bu yemekler daha çok maddi durumu iyi olan kimseler tarafından misafirlere yapılırdı. Fakir kimselerde koyun ve deve eti çok nadir bulunurdu. Araplar, Mısır ve İran gibi birçok memleketin fethi ile gördükleri yeni kültürler karşısında hayrete düştüler. İlk bakışta ne olduklarını anlayamadıkları birçok yemek ile karşılaştılar. Hatta Araplardan biri börek yufkasını görünce üzerine yazı yazılan ince bir deri sanmıştı. Yine pişmiş pirinci zehirli bir yemek olarak düşünmüşlerdi. Tabi kısa bir süre içinde özellikle İranlılar başta olmak üzere birçok millettten gördükleri yemekleri yapmaya başladılar.

¹⁴⁶ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 477-482.

¹⁴⁷ Adam Mez, *a.g.e.*, s. 484-85.; Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, C.V. s. 294-97.

Et sularının padişahı ismi verilen “Sekbac” sirkeli et suyu ve etten yapılıyordu. Günümüzdeki bir nevi helva olan “Fâlvezc”, içi şeker ve badem ile dolu olan “Lüzyenç” ve “Cezvab” adı verilen cevizli tatlı ve hoşaf gibi yüzlerce yemek tarifi Arap mutfağında yer almıştı. Lüks ve refah arttıkça çeşitli baharatlar ve sebzeler de beraberinde kullanılmaya başlandı.¹⁴⁸

Abbâsîler yemek kültürüne çok önem verdikleri için farklı yemek çeşitlerini deneyerek yemek sayılarını çoğaltmayı hedeflemişlerdi. Halife Mansûr fazla yemek yemekle birlikte doktorların tavsiyelerine pek riayet etmezdi. Sağlığının bozulmasının temel sebepleri arasında da bu geliyordu. Hârûnürreşîd’in sofrası çeşitli yemekler ile donatılırdı. Her gün yemek masrafları için binlerce dirhem harcanarak otuz çeşit yemek hazırlanırdı. “Hârûnürreşîd’in sarayında verdiği düğün ziyafetinde 55 milyon dirhem sarf edilmişti.” Yemek konusunda lükse kaçan yalnızca halifeler değildi. Devlet ileri gelenleri ve valiler de halifeler ile yarışır hale gelmişti. Lüks sofralar hazırlama konusunda o kadar ileriye gidilmişti ki sofraya balık dili koymak amacıyla yüzlerce balık alınırdı. Balık dili iştah açıcı bir çeşit yemek olarak sunulurdu.¹⁴⁹

Bağdat halkı, meyve ve sebzeleri mevsimi dışında kullanabilmek için fazla para harcarlardı. Aynı zamanda İran, Hindistan ve Umman gibi memleketlerden peynir, tahıl, balık, baharat gibi çeşitler getirilirdi. Lüks ve ihtişamın artmasına paralel olarak Müslümanlar yiyecek ve içeceklerde israfa kaçtılar. Halifeler şiirleri ile yemekleri tanıtan şairlere yüksek bahşişler verdiler. Yine zenginler ve devlet yöneticileri de bol yemek hazırlama konusunda israfa kaçıyordu. Yemek işlerine önem veren Abbâsîler, yemek çeşitlerini arttırma, yemek pişirme, sofrâ düzeni konusunda ileri gitmişlerdi. Hatta bazı alimler yemeklerin ikram sırası ve yemek pişirme usulleri hakkında kitaplar yazdılar. Bu hususta Bağdatlı Muhammed b. Abdülkerim el-Kâtîp’in “et-Tabîh” adlı kitabı Abbâsîler’in yemek türleri ve yemek pişirme usulleri hakkında bilgi vermektedir. Müellif yemekleri dönemin sosyal tabakasına göre üç grupta sınıflamıştı. Bunlar; Zenginlerin yemekleri, fakirlerin yemekleri ve avam tabakasının yemekleri şeklindeydi. Bu sınıflama içinde tavuk eti zenginlerin yemeklerinin en önemlisiydi.

¹⁴⁸ Corci Zeydan, *İslam Medeniyet Tarihi*, C.V, s. 150-152.

¹⁴⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C.III, s. 262-63.

Tavuk eti kesildikten sonra içine maydanoz ve tarçın gibi baharatlar atılarak susam yağı içinde pişiriliyordu. Sofradaki en önemli yemek tavuk kabul edilirdi. Bu sebepten dolayı fiyatı oldukça yüksekti. Zengin kimselerin rağbet ettiği yemekler arasında “el-Mudira”adı verilen bir kebab türü bulunuyordu. Yine zengin kesimin yediği yemek türlerinden biri olan “es-Sıkbâc” bir et yemeğiydi. Zengin sınıf et yemeklerinin yanında meyveler, salatalar, mercimek, tahıllar vs. de rağbet edilen diğer yiyeceklerdi.¹⁵⁰

Halkın yediği yiyecekler arasında ekmek, hurma, et ve çeşitli meyve pekmezi, balık, sirke gibi besinler vardı. Balıktan çeşitli yemekler yapılırdı. Balığın kızartması ve buğulaması meşurdu. Çarşılarda taze balıkların arasına kokmuş ya da bayat balıklar koyulmaması için balık pazarları muhtesipler tarafından detaylı bir şekilde kontrol edilirdi. Iraktaki insanlar balık yedikten sonra sağlığa zararlı olduğunu düşündükleri için yumurta, et, süt yemezler ve hatta su içmezlerdi. Yine halkın çok fazla tercih ettiği yemekler arasında fasülye ve bakla yemekleri bulunuyordu. Ayrıca sabahları sokaklarda satılan un, şeker ve yağ ile yapılan “Herise” önemli bir yiyecekti. Bu yemek Irak’ta eskiden beri yapılan bir lezzetti. İnsanlar Herise’yi evlerinde pişirerek sokaklarda satarlardı. Halkın itibar ettiği yemekler arasında “Aside” ve “Tirit” yemekleri de bulunuyordu. Aside; hurma, bal ve şekerden yapılırdı. Tirit ise ufalanan ekmekler üzerine doğranan etlerin sirke ile harmanlanması neticesinde yenilen bir yemektir. Tirit gün içinde hem sabah hem de akşam yenilen bir yemektir. Bir diğer yemek türü ise uzun ve ince bir şekilde dilimlenmiş etten yapılan kebaptı. Yemeklere ilave edilen fındık, fıstık, badem, ceviz, hurma, elma, anber, misk, tarçın, karanfil, zaferan, kuru üzün, nar vb. meyveler yemeğin kıymetini çok daha fazla arttırıyordu. Kelle ve paça yemekleri de çarşılarda çiğ ya da pişmiş şekilde satışa sunuluyordu. Bu yemekte Irak halkının çok sevdiği yemekler arasında bulunuyordu.¹⁵¹

1.5.3.3. Abbâsîlerde Giyim Eşyaları

İslam’da giyim-kuşam resmiyetten ziyade pratik bir özelliğe sahiptir. Bu durum dini inanış, cinsiyet, meslek ve sosyal statü ile alakalıdır. Abbâsî toplumu içinde farklı etnik ve sosyal grupların varlığı farklı giyim tarzlarını ortaya çıkarmıştır.

¹⁵⁰ Muhammed Menazir Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*, s. 97-98; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C.VI, s. 252-253.

¹⁵¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. VI, s. 253-254.

Ayraca Abbâsî toplumundaki giyim çeşitliliğini farklı törenler ve şenlikler ya da mevsimsel değişikliklerde görmekteyiz. Abbâsî devleti içinde Fars kültürünün yayılması ile birlikte İran'ın kıyafetleri ve adetleri de Abbâsî sarayında kabul görmeye başladı. İran'ın kıyafetleri resmi kıyafet olarak Abbâsî halifeleri tarafından benimsendi. Halife Mansûr, uzun ve siyah bir şapka olan Kalansüveyi resmi kıyafet olarak kullanıyordu. Yine Halife altınla yıldızlanmış elbise modasını başlattı ve halkında kullanmasını sağladı. Nitekim Halife Mütevekkil döneminde basılan paralarda halifenin İran kıyafetlerine bürünmüş resmi bulunmaktaydı.¹⁵² Abbâsîlerde yüksek tabakaya mensup kimselerin normal elbiseleri ceket, gömlek ferace, geniş kaftan ve külahtan oluşuyordu. Halkın elbisesi ise ferace, fistan, kuşak ve uzun ceketten meydana geliyordu. Ancak bir kesimdeki kişilerin giymiş oldukları kıyafetler aynı olsa bile kalitesi, tasarımı ve renk açısından farklılıklar vardı. Beyaz elbise Araplar tarafından beğenilirdi. Çünkü Peygamberimiz (sav) “Allah cenneti beyaz olarak yaratmıştır ve elbisenin en güzeli beyazdır. Onu hayatınızda giyip ve aynı zamanda ölülerinizi kefenlersiniz” sözleri ile beyaz rengini yüceltmıştır.¹⁵³

Abbâsî halifeleri merasimlerde dizlere kadar uzanan menekşe ve siyah rengine bir hırka giyerlerdi. Bu giysinin altından uzun kaftan görünürdü. Halifenin değerli taşlarla süslenmiş bir kuşak takar ve yine değerli mücevherler ile donatılmış uzun bir külah giyerdi. Halife uzun külah giydikten sonra Abbâsîler'in alameti olan siyah renkte bir sarık sararlardı. Devlet ileri gelenleri ve asilzadeler de giyim konusunda halifeyi taklit ederlerdi. Zengin kesimdeki erkek ve kadınlar deri, yün ya da ipekten imal edilen çoraplar kullanıyordu. Sıradan insanlar ise uzun palto, fistan gömlek, kemerbend olarak tabir edilen bir kuşak giyiyordu. Ayaklarına ise takunya ve ayakkabı giyiyorlardı. Üst düzey bazı kimseler takunya ve ayakkabıyı aynı anda üst üste kullanıyordu. Bunlar saray ya da camiye gittikleri zaman curmuk ismi verilen deri şeklindeki ayakkabılarını çıkarıyorlardı. Kadınlar genellikle boyundan yırtmaçlı uzun bir gömlek ya da geniş bir çarşaf giyiyordu. Soğuk mevsimlerde bu kıyafetlerin üzerine kısa bir hırka giyerlerdi. Normal bir Arap kadını evinden çarşıya çıktığı vakit vücudunun bütün yerlerini örten uzun bir çarşaf giyerdi. Başını ise uzun bir eşarp ile örterdi.

¹⁵² Muhammed Menazir Ahsen, *a.g.e.*, s. 47-50.

¹⁵³ Muhammed Menazir Ahsen, *a.g.e.*, s. 47. ; Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, C.V, s. 154. ; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. III, s. 26.

Yüksek tabakaya mensup kadınların başörtüleri çevresi değerli mücevherler ile süslenmiş, altın zincirler ile oyalanmış gösterişli eşarplardan oluşuyordu. Orta sınıfın kadınları ise altın yıldızlı eşarplar örtüyordu. Bu eşarbın etrafına zümrüt ve inciler dizilerek yapılan bir çember sararlardı. Arap kadınları kollarına bilezik ayaklarına ise halhal takarlardı. Güzel görünme sanatını en iyi Bedevi Arap kadınları biliyordu. Zaman içerisinde kadın kıyafetlerinde ortaya çıkan farklı modalarda özellikle Hârûnürreşîd'in eşi Zübeyde'nin büyük katkısı olmuştu. O mücevherler ile süslü ayakkabılar giymeyi ve kemer takma modası getirmişti. Halifenin eşi çok daha ileri gederek elbise süsleme ve satın alma konusunda çok fazla paralar harcamıştı. Onun çok kıymetli bir kumaştan diktirdiği elbisinen fiyatı yaklaşık elli bin dinardı.¹⁵⁴

Önceleri halk genellikle tek tip elbiseler giyer ve birbirlerinden pek fark edilemeyecek şekildeydi. Ancak bu durum sonraları değişerek kumandanlar İranlılar gibi kısa kaftan, Kâtipler ise önü açık cübbe giymeye başladılar. Halife Müstâîn, uzun olan külahları kısatmanın yanında üç karış genişliğindeki yenli elbiselerin giyilmesi konusunda giyimde değişiklik yapmıştı. Bu yenler para ya da kitap gibi eşyaların taşınması konusunda kolaylık sağlıyordu. Örneğin, bir sarraf altınlarını, bir terzi terzilik ile ilgili araç ve gereçlerini elbisesinin yeni içinde taşıyabiliyordu.¹⁵⁵

Yüksek mevkide bulunan Araplar elbise olarak beyaz ipekten giysiler giyer, kılıç taşır ve atla gezerlerdi. Sıradan sokaktaki bir kimse ise kaba bir pontolon giyer, sivri uçlu papuç giyip başına sarık takardı. Bedeviler elbiselerini, başlarındaki şal ve kemeri korudular. Sosyal tabakada bulunan bütün sınıflar altını ve mücevheri çok severdi. Kadınlar parlak kemerler takar bol ve renkli etekler kullanırdı. Kadınlar saçlarını ya bukle şeklinde yana sarkıtır ya da örgü yaparak arkaya bırakırlardı. Kadınlar kafalarına ipekten ipler ile yapılan saç örgülerini de kullanıyordu. Başlarına çoğu zaman mücevherler ve çiçekler ile süslüyorlardı. 715 tarihinden itibaren kadınlar sadece gözleri görünecek biçimde yüzlerini kapatmaya başladılar. Bu sayede gözleri çok güzel olan Arap kadınlar romantik bir görünüş kazandı.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. III, s. 267-68.

¹⁵⁵ Hasan, *a.g.e.*, C.IV, s. 415.

¹⁵⁶ Will Durant, *a.g.e.* s. 59-60.

Kılık kıyafet açısından erkekler daha çok yün ve keçeden imal edilen siyah ve yukarıya doğru sivrilen “ Kalensöve” ismindeki serpuş takıyordu. Halife El-Mansûr döneminde serpuş kullanımı daha yaygın hale geldi. İran’dan alınan bol ve geniş pantolon (serâvil), ceket, gömlek ve yelek (kaftan) en üste alının cüppe (palto) erkeklerin dolaplarında bulunan elbiselerden birkaçıydı.¹⁵⁷ Saray çevresi giyim konusunda daha çok Sasani etkisinde kalmıştı. Abbâsî sarayının resmi kıyafetlerini İran kıyafetleri oluşturuyordu. Halifeler değerli mücevherler ile bezenmiş bir kuşak, siyah bir külah takar ve sarırk sararlar idi. Halifeden sonra gelen devlet ileri gelenleri ve asilzadeler halifeyi taklit ederlerdi. Merasimlerde halife, menekşe renginde ya da siyah renkli, dizlerine kadar gelen bir hırka giyerdi. Yüksek tabakaya mensup kimselerin günlük olarak kullandıkları giysiler arasında gömlek, fistan, ferace, kaftan, ceket ve külah bulunuyordu. Halk ise genellikle gömlek, uzun ceket ve fistan giyiyordu. Uzun gömlek ile geniş çarşaf lar kadınların genellikle giydikleri elbiselerdi.¹⁵⁸ İslam coğrafyasında yaşayan Hristiyan, Yahudi ya da diğer milletlerin giyim-kuşamı ile alakalı ilk düzenlemeler Hz. Ömer döneminde uygulanmıştı. O dönemde Müslümanların diğer gruplardan ayırt edilmeleri için farklı elbiseler giymeleri emredilmişti. Abbâsîler’de giyim kuşam ile alakalı ilk düzenlemeler ise Halife Hârûnürreşîd döneminde yapıldı. Hârûnürreşîd, zimmilerin dikişli şapkalar, ip şeklinde kuşaklar, Müslümanlarınkinden farklı ayakkabılar giymelerini, at yerine eşeğe binilmesini, deri yerine ağaçtan semer kullanılmasını emretmişti. Halife Mütevekkil ise yayınladığı kararnamede gayrimüslimlerin bal renginde elbiseler ve kuşaklar giymelerini, sırt kısımlarına ise dört parmak kadar bal renginde bir kumaş dikmelerini, ağaçtan semer kullanmalarını, başlarına taktıkları serpuşlara iki düğme takmaları gerektiğini belirtmişti. Bu şekilde hiçbir bakımdan Müslümanlara benzememeleri hususuna dikkat edilmişti.¹⁵⁹ Abbâsî halifeleri X. yüzyılda, merkez Bağdat’ta şalvar üstüne bir palto (ridâ) ve iki gömlek (kâmis) giyerler idi. Arap paltosu bu yüzyıldan itibaren yerini yavaş yavaş kaftana bıraktı. Halifeler genellikle devletin resmi rengi olan siyahı tercih etmişlerdi. Nitekim Halife Hârûnürreşîd annesi Hayzûran’ın defin töreni sırasında siyah renkli bir cüppe ve mavi bir taylasan beline sarmıştı.

¹⁵⁷ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, s. 515.

¹⁵⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, C.I, s. 47.

¹⁵⁹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 551-552. ; Adam Mez, *a.g.e.*, s. 60-61.

Halifeler genellikle başlarına siyah bir sarık takarlardı. Halife Hârûnürreşîd uzun bir külah ve ipekten siyah bir sarık giyiyordu.¹⁶⁰ Abbâsîler'in ilk dönemlerinde siyah serpuşlar tüccarlar tarafından tercih edilirdi. Bu tür baş giysileri daha çok ipekten yapılsa da tilki derisinden imal edilenleri de vardı. Genellikle sarık ile birlikte giyilen serpuşlalar renk olarak beyaz ve yeşil renkleri hâkimdi. Arapların milli ayak giysileri Nalın idi. Zengin kimseler çok pahalı ve değerli kumaşlardan imal edilen giysiler giyerdi. Zengin tabakadakiler genellikle ipek ya da yünden imal edilmiş “muzâc” olarak isimlendirilen, günümüzde mest olarak tabir edilen, çoraplar giyerdi. Yoksul tabakaya mensup olanlar ise daha çok yünlü giysileri tercih ediyordu.¹⁶¹ Abbâsîler'de refah ve zenginliğin artmasına paralel olarak insanlar sosyal statüsüne göre elbiseler giymeye başladılar. Erkeklerin elbise dolaplarında bulunan temel giyisiler İrandan alınan geniş pantolon (serâvil), yelek, ceket ve gömlek (kaftan) ve en üste giydikleri palto (cüppe ya da aba) idi. Din ile ilgilenen âlimler ise başlarına siyah bir sarık sararak üzerlerine bir cüppe (taylasan) alırlardı. Özellikle âlim ve fakihler siyah sarık ve siyah taylasan giyiyordu. Fukaha denilen avam kesim ise eski Arap elbiselerini kullanıyordu. Servet sahipleri ve devlet ileri gelenleri ise şalvar, kaftan, çizme, çorap vs. giyiyordu. Sonraki dönemlerde her sınıf kendine ait elbiseler giymeye başladı.¹⁶²

¹⁶⁰ Bakır, *a.g.e.*, s. 358, 376-78.

¹⁶¹ Bakır, *a.g.e.*, s. 478, 488-489. ; Philip K. Hitti, *a.g.e.*, C.I, s. 514-515.

¹⁶² Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, C.V, s. 155-156.

İKİNCİ BÖLÜM

2.ABBÂSÎLER'DE MİMARİ VE SANAT

2.1.İslâm'ın Sanata Bakışı

İslâm kültürü, birçok kültürü etkilediği gibi farklı kültürlerden de etkilendi. Bunu mimari ve sanat gibi diğer farklı alanlarda da görmek mümkündür. İslâm'ın kültürel etkileşimi mutlaka bu kültürel alışveriş ile birlikte kendini muhafaza etmeyi başardı. İslâm'ın kültür yapısına uygun olmasının yanında taşıdığı manevi özelliği ile cami yapısı diğer yapılardan ayrılan bir yapı örneği oldu. Bu yapı İslâm kültürünü en açık şekilde sunarak ön plana çıktı. İslâm'ın ilk doğduğu Arap yarım adasından günümüz coğrafyasındaki camilerin veya dinî yapıların birbirine benzerliği açısından bakıldığında yüzyıllar boyunca bu kültürün korunduğunu görmekteyiz. Bunun asıl nedeni insanların kalbinde bulunan inancını yüzyıllardır süre gelen bu kültürel yapılara yansıtmaları idi. Bu mimari yapılar çevresinde şekillenen İslâm inancını asırlarca yaşatmak, birçok farklı kültürle etkileşimde bile kendine has özelliklerin korunması ile sağlandı. Dinî yapılar hiç şüphesiz birçok medeniyette var olan yapılardır. Bu yapıları birbirinden ayıran en önemli özellik ise yansıttığı dinin esaslarıdır. İslâm dini işte bu noktada diğer dinlerden ayrılır. İslâm coğrafyalarında bulunan bütün yapılarda bu ayrımı görmekteyiz. İslâm'ın kendine has mimarisi ile yeni sanat ve kültürel etkileşimleri ile yeni izler ortaya çıktı. İslâm'ın yayılış alanı ve zamanın sanata katmış olduğu ilerleme ile mimari alanda gelişmeler yaşandı. İleri İslâmi yapıların tekdüze bir mimari eserden daha fazla olması, sanatın mimariye çok ince güzelliklerle sunulması sayesinde oldu. Bunu en güzel şekilde karşılayan IX. yüzyılda Abbâsî halifelerinin gözde merkezi konumundaki Sâmerâ kentinde görmekteyiz.¹⁶³

İslâm kültüründe tasvirlerin kullanımında büyük titizlik gösterildi. Sanat alanında daha çok bitki motifi gibi ya da buna yakın somut şekiller kullanıldı. Tabi her ne kadar İslâm inancına uygun olması gerekse de sanat ve mimaride ter bir tutum sergilenmedi. İslâm mimarisinde ve İslâm kültüründe canlı varlıkların tasvirine yer verilmesi de Kur'an'da canlı varlıkların tasvirine karşı çıkan açık bir ifade bulunmamaktadır.

¹⁶³ Markus Hattstein ; Peter Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, İstanbul, Literatür Yayınevi, 2007, s. 35.

Sanatın tasvir ettiği şeylerin putlar ile hayat bulması İslâm'ın kabul görmediği bir durumdur. Çünkü Allah'tan başka kimsenin bir varlığa hayat vermesi kabul görmeyen ve tasviri dahi kabul edilmeyen bir özelliktir. Bu sebeple İslâm sanatı birçok kültür ile etkileşimde bulunsu bile bu kültürleri kendi inanç esaslarına uydurmayı başardı. Özellikle hat sanatı İslâm sanat eserlerinde en önde yerini aldı.¹⁶⁴

Resim ve heykelin İslâm sanatında yer edinmemesi önemli bir ayrıntıdır. Kur'an'da canlı varlıkların resmedilmemesi konusunda açık bir ifade bulunmasa da puta tapmanın yasak olduğu belirtilmiştir. “Onlar Allah'ı bırakıp ancak birtakım dışı putlardan medet umuyorlar, başkasından değil, isyankâr şeytandan dilekte bulunuyorlar”¹⁶⁵ “De ki, Allah'ı bırakıp da size ne bir zarar ne de bir faydası olmayan şeylere mi tapıyorsunuz? Hâlbuki Semi (hakkıyla işiten), Âlim (her şeyi bilen) ancak Allah'tır.”¹⁶⁶ Artık Allah'a hiçbir şeyi benzetmeyin (birtakım varlıkları yüceltip O'na denk hale getirmeyin)! Çünkü (her şeyin hakikatini ve hikmetini) Allah bilir, siz bilmezsiniz”¹⁶⁷ Bu ayetler put ve benzeri tasvirlerin kullanılmamasını açıkça belirtir. Heykel ve resimlerin İslâmi yapılarda yer almaması resim ve heykelin hiçbir alanda yer almadığı anlamına gelmemektedir. Öyle ki resim ve heykel yapmak yasak değildi. Resim ve heykelin bir tapınma aracı olarak görülmesi ya da bunlara tapmak yasaktı. Örneğin Tolunoğlu Humaraveyh'in (883-895) sarayında insan boyutlarında boyanmış tahta heykeller yer almıştır. Yine Hz. Ömer'in Medine camisinde insan figürleri ile yapılmış bir buhur kullanmış olması resim ve heykelin kullanıldığını gösteriyordu. İslâm'ın asıl ilgilendiği resim ve heykellere ne anlam yüklendiğidir. Çünkü Hristiyanlığın yayıldığı Avrupa dünyasında kiliselerde Hz. İsa'nın ve Meryem'in ve hatta havarilerin resimleri vardı. Bu resimlerin Allah'ın yeryüzünde tecellisi olarak yer edinmiş olması, İslâm dünyasında ayrı bir hassasiyet uyandırdı. Bu yüzden resim ve heykeli kullanırken daha fazla itina gösterildi. Resim ve heykelin rahat yayılım alanı bulamaması İslâm sanatını farklı alanlarda gelişmesini sağladı.

¹⁶⁴ Markus Hattstein; Peter Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, s. 38-39; Uğur Derman, “Hat”, *DİA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 427-437.

¹⁶⁵ Kur'an, *Nisâ Suresi*, 117. Ayet.

¹⁶⁶ Kur'an, *Mâide Suresi*, 76. Ayet.

¹⁶⁷ Kur'an, *Nahl Suresi*, 74. Ayet.

Bu durum diğer sanat dallarından ayrılan “ arabesk” olarak tanımlanan eşsiz bir sanatın gelişmişini sağladı. Sanatın ruhunu yansıtırken motiflerin arasındaki uyum tıpkı başlangıcı ve sonu belli olmayan hayatın kendisini soyut bir şekilde yansıttı. Arabesk sanatı taş kemerler ile örülmüş duvarlar, cami mihrapları ve minberler üzerinde işlendi.¹⁶⁸

2.2.İslâm’ın Mimari ve Sanata Etkisi

İslâm medeniyetlerinin Kâbe ile bütünleşmesi neticesinde İslâm şehir ve kasabaları kendine has bir özellik kazanmıştı. İslâm mimarisinde büyük pencereler yapılmaması geleneksel mimari anlayışın bir gereğiydi. Hayatın birer parçası olan ve şehri çevreleyen yollar, çarşılar, dükkânlar, evler, camiler gibi birçok eser İslâmi gelenekler ile medeniyetlere kazandırılmıştı. Müslüman mimarlarının elinden çıkan birçok yapı bu anlamda önem arz etmektedir.¹⁶⁹ Bulunduğu döneme ışık tutması ve dönemin siyasî, sosyal, kültürel ve dinî özelliklerini günümüze aktarması bakımından İslâmi yapıların önemi büyüktür. İslâm medeniyetinin varlığını sürdürmüş olduğu birçok coğrafyada cami, medrese, han, hamam, şehir, saray, kale vb. mimari yapıları görmek mümkündür. Bu medeniyetler içinde İslâm’ın hüküm sürdüğü Batıda Endülüs coğrafyası, doğuda Hint ve Çin’e kadar Müslümanlar tarafından yapılmış yüzlerce sanat eserleri örnekleri mevcuttur.¹⁷⁰

Beşerî arzuların bir gereği olarak insanlar birçok sanat eseri ortaya koymuştur. İnsanın fitratında bulunan sanat duygusuna binaen Allah’ın sıfatlarından biri olan “Cemâl” (güzel) sıfatı İslâm sanatına yön vermişti. En büyük sanatkâr Allah’tır ve yeryüzündeki her şey Allah’ın cemalinin bir yansımasıdır. İnsanoğlu bu yansımanın bir parçasıdır. Ve insanlar Allah’ın sunduğu yetenekler ile çevresini güzelleştirmek için görevlendirilmiştir. “Muhakkak ki Allah güzeldir, güzelliği sever.”¹⁷¹ Bu hadis Müslümanlar için esin bir esin kaynağıydı. Bu doğrultuda Müslümanlar mimari, sanat, hat, minyatür, mûsiki alanlarında pek çok önemli eserler bırakılmıştı.¹⁷²

¹⁶⁸ Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimarisi*, Ankara, 1959, s. 75-78. ; Selçuk Mülâyim, “Arabesk”, *DİA*, C. III, İstanbul, 1991, s. 246-248.

¹⁶⁹ S. Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim*, (Çev; İlhan Kutluer), İstanbul, 1989, s. 227-229.

¹⁷⁰ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2006, s. 89.

¹⁷¹ *Müslim, İmân*, 147.

¹⁷² Sarıçam; Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 191.

Hız. Peygamber (a.s) ve sonraki Dört Halife döneminde zorlu şartlar ve fetihler sebebiyle sanata bir yöneliş yoktu. Farklı coğrafyalara yayılma alanının artması ile Müslümanlar birçok sanatsal faaliyet ve mimari yapılar ile tanışmıştı. Putperestlerin canlı varlıkları resmedip ya da heykelleştirerek taptıkları heykeller Müslümanlar tarafından bir sanatsal faaliyet olarak görülmemişti. Bu yüzden daha çok mimari ve süslemede geometrik ve bitki motifleri tercih etmişlerdi. Suriye ve İran bölgelerine fetihlerde bulunan Müslümanlar ile bölge halkı arasındaki kaynaşmalar neticesinde ortaya özgün yapılar çıktı. Özellikle sütunlar, kubbeler, çatma tavanlar, kemerler ve arı peteğine benzeyen süslemeler en dikkat çeken üsluplardı. Camiler, İslâmi yapıların ilk örneğini teşkil eder. Küba Mescidi ise bu cemilerin ilki ve diğer camilere örnek olan İslâm'ın ilk mimari yapısıydı.¹⁷³

İslâm sanatını oluşturan temel unsur İslâm'ın inanç esaslarıdır. Bu anlamda Kur'an-ı Kerim en önemli yol göstericiydi. Müslüman sanatkarlar Allah'ı hiçbir şekilde tasvir ya da heykel şeklinde resmetmemişti. Çünkü Allah'ın somut bir şekilde resmedilip ya da heykelleştirilmesi putperestliğe yol açabileceği endişesi ile sıcak bakılmamıştı. Bu sebeple İslâm sanatında resim ve heykel sanatı fazla gelişmemişti. Bunların yerine Hat sanatı daha fazla gelişme alanı bulmuştu. Allah'ı arama yolunda olan Müslüman sanatkarlar, sonsuzluğu ifade eden birçok şekil ortaya koymuştu. Bir resme ya da şekle sahip olmayan yaratıcının en doğru tasviri ya da üstünlüğü ancak sonsuzluk ifade eden şekillerdi. Sonsuzluk ifadesi geometrik şekiller, bitki motifleri, yıldız kümeleri gibi unsurların bir araya getirilerek ifade edilmesi ile mümkün olmuştu. Allah'ı bulmak için sanatçının duygu ve düşüncelerini sanat diliyle yansıtmaları İslâm sanatını belirgin kılan önemli bir özellikti.¹⁷⁴

2.3. İslâm Şehirlerinin Planı

İslâm mimarisinde mahalleler genellikle duvarlar ile çevrili bölümlerden oluşuyordu. Farklı din ve millete ait kimseler farklı mahallelerde yaşıyordu. Bu tür bir ayrımın olmasının sebebi sosyal yapının farklılığının bir sonucuydu. Aynı dine ve kültüre sahip kişiler genellikle aynı mahallelerde ikamet ediyordu. Evlerin mimari yapısı avlulu ve avlusuz olmak üzere ikiye ayrılıyordu.

¹⁷³ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 231.232.

¹⁷⁴ Turan Koç, "Sanat", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, 1989, s. 90-93. ; Erşahin; Sarıçam, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 192. ; Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 227-234.

Avlulu evler adeta İslâm ile bütünleşen bir yapıydı. Müslümanlar ev yapımında cami formunu dikkate alarak avlulu ev planını ortaya çıkarmıştı. Avlu yapısı dışarıyı aratmayan açık bir alan olup insanlara sokağa çıkmadan rahat bir ortam sunuyordu. Bunun yanında insanların özel hayatlarını da gizleyebilecekleri bir mimari yapıdaydı. Evlerin yapımında avlunun tercih edilmesinin bir diğer nedeni ise yaşadıkları coğrafyada sıcaklık etkisinden korunmaktı. Bunun yanında İslâmiyet'in hâkim olduğu soğuk bölgelerde avludan yapılan evler pek yaygın değildi. Avlusuz evler daha çok Nil Deltası ve Kızıldeniz kıyılarında bulunuyordu. Bu bölgelerde tek katlı evlerden ziyade çok katlı binalar inşa edilmişti. İslâm'ın ilk dönemlerinde daha çok tek katlı basit yapılı küçük evler yapılmıştı. Hz. Ömer'in Kûfe'de yaptığı bir konuşmada insanların evlerini çok katlı yapmak için yarışta bulunmamalarını ve odalarını üç oda şeklinde inşa etmelerini istemişti.¹⁷⁵

İslâm şehirleri labirentli ve dar sokakları ile dikkat çekiyordu. Tabi bu yol sistemi daha çok plansız yapılan sokaklara aitti. Bağdat ve Sâmerre gibi şehirler daha önceden planlanıp inşa edildiği için böyle değildi. Çıkmaz sokaklar güvenliği sağlamak için uç noktaların kapatılması ile ortaya çıkmıştı. Bu sokaklar zamanla özel sokaklar halini alıp belirli gruplar tarafından kullanılmaya başlandı. Çarşı ve pazarlar şehrin merkezinde bulunan cami etrafında toplanmıştır. Bağdat ve Sâmerre'da çarşılar genel olarak şehrin merkezinde yer alıyordu. Cami sayısı arttıkça camilerin etrafındaki çarşı ve pazar sayısında artış yaşanıyordu. Basra'da H. IV. / M. X. yüzyılda üç ayrı cami ve üç ayrı çarşı bu pazarlar etrafında kuruluydu. Bağdat'ta çarşılar surlar dışına aktarıldıktan sonra bu çarşıların orta kısmına bir cami inşa edildi. Camiler ve çarşıların birlikte aynı alanda yer almasının dini anlamda bir önemi vardı. Çünkü İslâm âlimlerinin bazıları ticari faaliyetlerin yapıldığı yerlerde cuma namazının kılınabileceğini söylemişlerdi.¹⁷⁶

Çarşı ve pazarlar genel olarak merkezde yer almakla birlikte merkezden uzak yerlerde ve şehri saran surların dışında da bulunuyordu. Çarşı ve pazar erbabını oluşturan her meslek grubuna ait yerler vardı. Aynı meslekten olan kişilerin pazar yeri bir çarşıda toplanmıştı. Her mesleğe ait olarak ayrılan yerlerde hangi ticari faaliyet icra ediliyorsa o isim ile anılıyordu. Camilerin hemen yanında kuyumcular çarşısı, kuyumcular çarşısının yakınında kitapçılar bulunuyordu.

¹⁷⁵ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı (H. I-III/ M.VII-IX Yüzyıl)*, Ankara, 1995, s. 140. 137-141.

¹⁷⁶ Yılmaz Can, *a.g.e.*, s. 117. 123-132.

Daha sonra yiyecek, içecek, hurmacı, sabuncu, koku satıcıları da cami yakınında yer alan dükkânlardı. Bu dükkânların hemen arkasında ayakkabıcılar, kumaşçılar. Mutfak eşyası satıcıları, bakırcılar, çilingirler gibi mesleklerin bulunduğu dükkânlar vardı. Pis koku yapan ve çevreyi kirleten diğer meslek kesimi şehrin dışına ya da merkeze çok uzak bölgelere toplanmıştı. Bunlardan bazıları; eşek, deve, katır satıcıları, demirciler, dericiler, saman satıcılarıydı.¹⁷⁷

2.4.Abbâsîler’de Sanat

Tüm İslâmi eserler İslâm dinin, Kur’an’ın, etrafında şekillenmişti. İslâm’ın yayıldığı tüm coğrafyalarda bunu görmek mümkündü. İslâm sanatı Semerkant’tan İspanya’ya Hindistan’dan Anadolu coğrafyasına kadar kendine has bir tarza gelişim alanı bulmuştu. Hat, arabesk, tezhip, tezyinat, minyatür, ebru, bitki motifleri (dal, yaprak, çiçek vb.), geometrik şekiller vb. soyut olarak kullanılan şekiller İslâm mimarisinin temel yapı taşlarıdır. İslâm dini insanlara güzel ve doğru olanı emretmişti. İslâm dini yapılan her işin inceliğini, güzelliğini, zarafetini ortaya koymayı ve bunu bir yaşam şekli haline getirerek İslâm dinin güzelliğini bütün yönleri ile görmemizi sağlamıştır.¹⁷⁸

İslâm resim ve tasvirlerinde daha çok ebedi hayat resmedilmişti. Minyatürlerde yer alan tasvirlerde dünya hayatına yönelik bir sevinç ya da bir duygu ifadesi bulunmazdı. Bu durum dünyanın fani olduğunu asıl ebediyetin diğer dünya olduğu vurgulamaktaydı. Tüm İslâm mimari ve sanatı, dinî ve sosyal ihtiyaçlar doğrultusunda gelişim göstermişti. Birçok medeniyetin boş sokaklarına karşılık İslâm medeniyetlerinde sokaklara çeşme, sebîl, cami, türbe gibi daha faydalı dinî ve sosyal yapılar inşa edilmişti. Farklı kültürler ile tanışan Müslümanlar tanıştıkları kültürlerden etkilendiler. Emevî sanatı daha çok Bizans ve Helen kültürünün izlerini taşıyordu. Abbâsîsanatında ise İran ve Türk kültürünün etkisini görmek mümkündü. Müslümanların bulundukları coğrafi bölgenin iklim özellikleri, insanların yaşam tarzlarının ve mimari yapıların şekillenmesinde oldukça etkilidir. Sıcak iklim bölgelerinde ana malzeme olarak kerpiç ve ince duvarlar tercih edilirdi. Soğuk coğrafyalarda duvarlar daha kalın inşa edildi.

¹⁷⁷ Yılmaz Can, *a.g.e.* s. 123-132.

¹⁷⁸ N. Çam, “İslâm’ın Sanata ve Mimariye Bakışı”, *Vakıflar Dergisi*, XXIV, Ankara:24, 1994, s. 273,290.

Ana malzemesi ahşap olan bölgelerde ahşap malzeme kullanılırdı. Yine taşın fazla olduğu coğrafyada mimari yapılarda taş daha fazla kullanılırdı. Bu durum iklimin mimariye etkisini açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.¹⁷⁹

Süsleme sanatında çok ilerleyen Abbâsîler, İslâm sanat örneklerinin en önemli temsilcisiydi. Halife Mansûr'un Bağdat surlarına yaptığı seyir kuleleri Abbâsîler'in sanatta ne kadar ileri olduğunu göstermektedir. Bu seyir kuleleri altın ile süslüydü. Kuleler üzerinde bulunan heykeller rüzgâr tarafından döndürülebilir bir özelliğe sahipti. Her kulenin ayrı bir görüş alanı bulunuyordu. Halife Mansûr, Horosan kapısında bulunan kuleyi suya bakmak için, Şam kapısındaki kulede şehrin mahallelerini izleyebilmek amacıyla tasarlatmıştı. Ayrıca Basra kapısındaki kulede Kerh bölgesini, Kûfe kapısındaki kulede şehrin etrafına yayılan bahçeleri izlemişti.¹⁸⁰

Abbâsî sanatında Türk ve İran etkisi fazlaydı. Abbâsî süsleme sanatında duvarların alt kısımlarına kireç kabartmalar kullanıldı. Bu süsleme şekli Abbâsî sanatının en belirgin özelliği idi. Yapılan kazılar sonucunda elde edilen bilgiler neticesinde Sâmerâ şehrinde bulunan sarayların süslemelerinde hayvan ve kuş resimleri, dans eden kadın resimleri ve avcılıkla ilgilenen insan resimlerine rastlanmıştı. Halife ve diğer büyük devlet adamları lüks ve gösterişli yapılar inşa ettiler. Halife Mansûr tarafından yaptırılan "Kasru'z zehebîr" (altın köşkü), bu gösterişin en belirgin yapısıydı. Bağdat'ta yapılan "Kasrul-huld" ve "Kasrul İsa" diğer önemli saraylardı. Bu sarayların süslemelerinde kireçten kabartmalar ve ipek döşemelikler kullanılmıştı.¹⁸¹

Abbâsî mimarisinde ikamet alanları daha çok tek katlı ve avlulu evler şeklindeydi. Halife Mansûr döneminde bina yapımına başlanmıştı. Kubbeyi Hadara, Camii Kebir, Huld ve Babuzzehep Sarayları Mansûr döneminde inşa edilmişti. Refah ve servetin artışı Abbâsîler'in birçok saray, dinî ve sosyal yapılar vücuda getirmelerini sağlamıştı.¹⁸²

Arap coğrafyasındaki mimari yapılar daha çok basit yapıdaydı. Bu coğrafyada en önemli yapı Kâbe idi. Birçok yapının ana malzemesi kerpiçti. Taştan yapılan evlerde daha çok zenginler otururdu.

¹⁷⁹ Erşahin; Sarıçam, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 193-194.

¹⁸⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. III, s. 187.

¹⁸¹ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 73-84; Holt, P.M, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, C. I, İstanbul, 1989, s. 98.

¹⁸² Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. V, s. 175-179.

Arap coğrafyasında mimari eserler genellikle kubbeli, kemerli ve minareli yapıdaydı. Bazı mimari yapılarda hurma ağacına benzetmeleri dikkat çekicidir. Hurma ağacının Araplar için temel besin kaynağı olması birçok alana etkisini de beraberinde getirmişti.¹⁸³ Müslüman halkın zenginlik ve refahının Abbâsîler ile birlikte artması sonucunda birçok mimari yapının boyutunda artış yaşanmıştı. H. IV/M.X. yüzyıllardan sonra çok katlı evlerin yapımı arttı. Daha çok şehir merkezinde yüksek binalar bulunurken şehirden uzak yerlerde fakir halkın oturduğu tek katlı evler yer alıyordu.¹⁸⁴

İslâm mimarisini esas itibari ile üç ana kısımda tanımlamak mümkündür. İlki genellikle şehirlerde kullanılan ve evlerin yapımı ile ortaya çıkan şehir mimarisidir. İkincisi cami ve mescitlerin yapımında ölçüt alınmış dini mimari, üçüncüsü ise kale ve surların inşası ile belirlenen harp mimarisidir. Mimari olarak basit yapılar tercih eden Arapların mimari yapılarının en önemlisi Mekke’de bulunan Kâbe idi. Kâbe’nin yanı sıra az sayıda bina inşa etmişlerdi. Bu binaların çoğunluğu kerpiçtendi. Arapların mimarisi basit yapılı bir haldeydi. Mekke’de en önemlisi Kâbe olmak üzere çok az bina bulunmaktaydı. Şehir binalarının büyük bir kısmı kerpiçten yapılırken zenginlerin evleri taştan yapıldı. Araplar, Suriye ve İran’ı fethedince kendi tabiatları ve hayat tarzlarına uygun özel mimari stiller meydana getirdiler. Arap mimarisi, kubbeli, minareli, direk ve kemerlerle dikkat çeker. Bu mimarinin bazı yönleri, Araplarca çok sevilen hurma ağacı şekline benziyordu. Çünkü bu ağaç onların en büyük gıdaları ve servet kaynaklarıydı.¹⁸⁵

Abbâsî sanatı, Arap ve Türk sanatından izler taşıyordu. Devletin merkezini önce Bağdat’a ardından Sâmerrâ’ya taşıyan Abbâsîler, bünyesinde bulunan Türk ve İranlıların etkisiyle mimari ve sanatını şekillendirdi. Özellikle sivri kemerlerin mimaride kullanımı Türkler sayesinde oldu. Sâsânî mimarisi yapılarından etkilenen Abbâsîlerin mimari yapılarının boyutlarında artış yaşandı. Bu yüzden merkezin Sâmerrâ’ya taşınması ile daha büyük yapılar inşa edildi.

¹⁸³ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 233-234.

¹⁸⁴ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı (H. I-III/ M.VII-IX Yüzyıl)*, s. 41.

¹⁸⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 233-234.

Abbâsîler'in bulundukları coğrafya yaşam şartlarını etkilediği gibi mimariyi de etkiledi. Mezopotamya'nın ana malzemesi olan kerpiç ve tuğlayı inşaat malzemesi olarak kullandılar. Türklerden alınan kırık kemer ya da sivri kemer yapısının yerine yuvarlak kemerler kullanılmaya başlandı. Saray ve bina süslemelerinde stüko üzerinde bulunan tezyinatlar ve madeni akisli levhalar yerini aldı.¹⁸⁶

2.5. ABBASİLER'DE DİNİ VE SOSYAL YAPILAR

2.5.1. Abbâsîler'de Sosyal Yapılar

2.5.1.1. Bağdat Şehri

Yakubi, “Ne doğuda ne de batıda Bağdat'ın dünyada bir eşi yoktur” sözleri ile Bağdat'ı en net şekilde ifade etmişti. “Bağdat İslâm'ın kalbidir, kurtuluş şehridir, türlü yeteneklere sahip en seçkin, en nazik insanların konuşuldukları yerdir. Buranın rüzgârı okşayıcı, ilmi insanın içine işleyicidir. Burada her şeyin en iyisi, en güzeli bulunur. Sahip olduğumuz her şey ondan gelir, tüm güzellikler ona döner. Herkesin gönlünde o yatar, tüm kavgalar onun içindir” sözleri Mukaddesîye aittir.¹⁸⁷

Bağdat, Dicle'nin sağında ve solunda VIII. yüzyılda Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un talimatı ile inşa edildi. Abbâsîler, 1258 yıkılış tarihine kadar, Bağdat'ı halifeliğin merkezi olarak kullandılar. Osmanlı döneminde merkezi bir vilayet olan Bağdat, 1921 tarihinden itibaren Irak'ın başkentliğini yaptı. Bağdat'ın kelime anlamı genel görüşlere göre “Tanrının ihsanı veya armağanı” gibi anlamlar içerir. Yeni kurulan bu şehre Halife Mansûr “cennet” kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki karşılığı olarak kullanılan “dârüsselâm” isminden esinlenerek Bağdat'a “Medînetüs-selâm” ismini layık gördü.¹⁸⁸ Paralarda, ağırlık birimlerinde ve resmi belgelerde “Medînetüs-selâm” tabiri kullanılıyordu. Bu tabirin dışında Bağdat için “Medînetü'l-Mansûr, Buğdân, Medînetü Ebû Ca'fer” gibi bazı isimler de kullanıldı.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârîsi*, s. 107. ; Haluk Sezgin, *Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, İstanbul, 1984, s. 15.

¹⁸⁷ André Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, (Çev. Nedim Demirtaş), İstanbul, 2007, s. 165.

¹⁸⁸ Kur'an, Yûnus Suresi, 25. Ayet; Kur'an, *En'âm Suresi*, 127. Ayet.

¹⁸⁹ Abdülazîz ed- Dûrî, “Bağdat”, *DİA*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 425-427.

Halife Mansûr'un ciddi çalışmaları neticesinde ekonomik, siyasî, askerî ve iklimsel açıdan uygun olan bu verimli arazi üzerinde Bağdat şehrinin kurulma kararı alındı. Şehir planı itibariyle dayanıklı ve güçlü bir kale görüntüsüne sahipti. Şehrin çevresi derin ve büyük hendekler ile örülmüştü. Daha sonra tuğlalar ile inşa edilmiş surlar ve şehrin dört kapısının üzerinde nöbetçi kuleleri bulunuyordu. Surların gerisindeki 170 m. yüksekliğünde bir alan evlerin yapımına ayrıldı. Askerler ile devlet adamlarına ait evler bu alanda yer alıyordu. Şehrin merkezinde Bâbüzzeheb yani halifenin sarayı, sonra Câmî-i kebîr, divanlar ve halifenin ailesine ait evler ve askerî birliklerin bulunduğu büyük bir kısım vardı. Bu kısmın etrafına üçüncü bir duvar örülmüştü. Şehrin dört büyük kapısı bulunuyordu. Bunlar; güneydoğuda Kûfe kapısı, güneybatıda Basra kapısı, kuzeydoğuda Horosan kapısı, kuzeybatıda ise Suriye kapısı bulunuyordu. İnşasında taş ve mermer kullanılan Bâbüzzeheb'in kapısı altın ile işlenmişti. Yarım yüzyıl kadar devletin ikametgâh alanı olarak kullanılan saray Hârûnürreşîd döneminde eski değerini kaybetti.¹⁹⁰

Evrenin kavşağı konumundaki Bağdat'ın batısı Fırat, doğusu Dicle ile çevriliydi. Umman, Fars, Basra, Bahreyn gibi yerlerden gelen gemiler Dicle'de yüzecek, Suriye, Musul, Mısır, Mağrip, Anadolu diyarlarından gelen mallar Bağdat'tan geçecekti. İsfahan, Horosan ve Cebel halkı Bağdat yolunu kullanacaktı. Halife Mansûr bu şehri planlayarak kurmuştu ve onun için “ bu şehir dünyanın en gözde şehri olacaktır” sözlerini kullanmıştı. Mansûr'un iktidarını merkezileştirmek için kurduğu bu şehir on iki yıldan az bir zamanda büyük bir imparatorluk halini aldı ve dünyanın dört bir yanında isminden söz ettirmeyi başardı. Şehir her geçen gün biraz daha büyüyerek en fazla nüfusa sahip ikinci şehir olmayı başardı. Bir milyona yakın nüfusu ile Konstantinopolis'ten sonra dünyanın en büyük şehriydi. Daha sonra üç yüz bin ile beş yüz bin nüfusuyla Şam ve Kahire takip ediyordu.¹⁹¹

Medinetü's-selâm “Barış Şehri” olarak adlandırılan Bağdat, İslâm dünyasının en gözde şehirlerinden biriydi. Bağdat şehri, Abbâsî halifesi Mansûr tarafından bizzat çizildi.¹⁹² Bağdat, ticaret yollarının kesiştiği, kültürel, ekonomik, siyasî, sosyal ve ekonomik anlamda gelişmiş bir coğrafya üzerinde kuruldu.

¹⁹⁰ Abdülazîz ed- Dûrî, “Bağdat”, *DİA*, C. IV, s. 428-429.

¹⁹¹ André Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, s. 166-167; Nahide Bozkurt, “Mansûr”, *DİA*, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 5-6.

¹⁹² Şerare Yetkin, “Abbâsiler”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 49.

Bağdat şehri dairevi bir plan üzerine inşasına başlanmış olup etrafı surlar ile çevriliydi. Mansûr döneminde yapımına başlanan şehir dört yıl kadar kısa bir süre içinde tamamlandı. Şehrin etrafına dört kapı yapıldı. Bu kapılardan şehre girişler yapıldı. Bu kapıların hemen yakınında güvenliği sağlamak için askerî birliklerin konakladığı kışlalar vardı. Şehre açılan bu kapıların her birinin adı o yönde bulunan şehrin adı ile anılıyordu. Bu kapılar; Şam Kapısı, Basra Kapısı, Kûfe Kapısı ve Horosan Kapısı idi. Birçok İslâm şehrinde olduğu gibi Bağdat şehrinde de tam merkezde bir saray ve bir cami bulunuyordu. Etrafı askerlerin kışlaları tarafından çevrilmiş olup bir kalkan gibi koruma altındaydı. Şehrin merkezinden uzaklaştıkça halka ait evler, çarşılar ve dar sokaklar yer alıyordu.¹⁹³

Bağdat şehrinin yapımına 762 yılında başlandı. Bağdat şehrinin inşasında ana malzeme olarak kerpiç ve tuğla kullanıldı¹⁹⁴. Tuğlalar daha çok kemer ve kubbe yapımında tercih edildi. Ana malzeme olarak kerpiç kullanıldığı için günümüzde Bağdat şehrine ait hemen hemen hiçbir iz kalmamıştır.¹⁹⁵ Bağdat şehri hem kara hem de deniz ulaşımında geçiş güzergâhları üzerindeydi. Bağdat bulunduğu konum itibarıyla Mezopotamya, Suriye'nin Kuzeyi, Basra Körfezi ile deniz ulaşımı ve Arap coğrafyasında bulunan diğer önemli merkezlere de kara ulaşımı vardı. Dairevi şekilde planlanan bu şehrin etrafına derin hendekler kazıldı. Ayrıca şehrin kapılarında olası ortaya çıkabilecek bir saldırı veya tehlikeye karşı bir rampa ve karmaşık bir geçiş yapıldı. Şehrin merkezinde Kubbetü'l-Hadrâ adıyla anılan Mansûr'un sarayı ve hemen bitişiğinde bir cami inşa edildi. Bunun etrafında askerî kışlalar ve devlet adamlarının yaşadığı daireler yer aldı. Bu yönü ile iç içe geçmiş adeta bir çemberi anımsatmaktaydı. Şehrin merkezinden uzaklaştıkça belirli alanlarda belirli etnik ya da belirli mesleğe ait kısımlar vardı. Her ticari mesleğin ayrı birer bölümü olup o meslek grubu hangi etnik gruba mensup ise o kişinin sorumluluğunda idi.¹⁹⁶

¹⁹³ Geniş bilgi için bkz; Muhammed b. Cerîr Taberî (310/922); *Târîhu't-Taberî "Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk"* (thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim- Muhammed Ali Baydoun), c. IX, Beyrut, 1962, s. 241; Ali b. Muhammed İbnu'l-Esîr (630/1232); *el-Kâmil fi't-Târih* (trc. A. Ağırakça-A. Özaydın), c. V, İstanbul, 1985, s. 450 vd.; Hatibul Bağdâdî, *Tarihu'l-Bağdad*, c. I, s. 76; Ya'kûbî, *a.g.e*, s. 21; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (750-1258), Ankara, 2018, s. 251.

¹⁹⁴ Taberî, *a.g.e*, c. II, s. 614; İbnu'l-Esîr, *a.g.e*, c. V, s. 452-453; Hasan İbrahim, *a.g.e*, c. III, s. 197.

¹⁹⁵ Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârîsi*, Ankara, 1959, s. 81.

¹⁹⁶ Markus Hattstein; Peter Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, s. 96; Mustafa Hizmetli, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6- Abbâsîler (II)*, "Abbâsîler'de Saraylar ve Saray Hayatı", s. 320.

Sosyal değerler göz önüne alınarak çizilen Bağdat'ın tüm bölümleri aynı milletin ve meslek grubunun himayesindeydi. Surların dış kısmında daha çok askerler, Kerh bölgesinde ise zanaatkârlar ve tüccarlar bulunuyordu. Bağdat'ın planında en dıştaki surdan en içteki sura kadar büyük kemerlerden yapılmış dükkânların olduğu dört tane pazar bulunuyordu. Bu pazarların haricinde dört ayrı pazar da surların dışında yapıldı. Pazarlar 773'te Halife Mansûr'un emriyle daha güvenli olacağı fikri ile Kerh'e taşındı. Çarşı ve pazarların her birinin birer zanaat erbabı vardı. Örneğin Kerh'teki pazarda kitapçı, sarrafçı, manavcı, bakkalcılara ait bölümler bulunuyor ve her grup kendine bir reis belirliyordu. Buraya Buhara, Merv, Semerkant, Hârezm ve Belh'ten çok fazla tüccar gelip pazar kuruyordu. Bağdat özellikle Rusâfe ve Kerh'te bulunan pazarlar ile önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Ayrı ayrı kurulan pazarlarda çok sayıda ürünün ticareti yapılmıyordu. Yüzlerce dükkânın yer aldığı Kerh'te yün pazarı, meyve pazarı, pamuk pazarı, sarraflar çarşısı, kitapçılar çarşısı gibi birçok alan mevcuttu. “Bâbüşşâm” adı verilen çarşıda yabancı tüccarların pazarları vardı. Doğu kısmında koyun pazarları, gıda ürünleri, çiçekçiler ve kuyumcular bulunuyordu. Bu çarşılarda her meslek grubunun hükümet tarafından atanan bir reisleri vardı. Yine çarşı ve pazarları denetlemek için muhtesip adlı bir görevli tayin edilmişti. Abbâsîler'in ihraç ettiği ürünler arasında cam, ilaç, çeşitli yağ ve macunlar, mendil, başörtüsü gibi pamuklu ve ipekli dokumalar bulunuyordu. Pamuk ve ipek dokumacılığında ileri olan Bağdat kâğıt ve deri üretiminde de söz sahibiydi.¹⁹⁷

Bağdat'ın inşası tamamlandıktan hemen sonra şehre farklı bölgelerden insanlar akın etti. Yapılan göçlerde ilk gelenler arasında Hicaz, Yemen, Horosan, Kûfe ve Vâsıt halkı bulunuyordu. Her türlü insanın göç ettiği Bağdat, sınıfsal farkların oluşmasının önüne geçemedi. Öyle ki okumuş, okumamış, tüccar, esnaf, sanatçı, kapkaççı, köylü, varoşlar, işsizler vs. her sınıftan insan Bağdat'a akın ediyordu. Bağdat'ın hemen güney batısında bulunan Kerh, pazar alanı olarak kullanılıyordu. Burası kısa bir süre içinde büyük bir ticarî merkez oldu. Her ticari mesleğin ayrı birer bölümü vardı ve her mal kendine ait sokaklarda bulunan dükkânlarda satışa sunuluyordu. Yakubi, Kerh pazarı için “Bağdat'ta ondan daha görkemli ve büyük bir mahalle yoktur” sözlerini söylemişti. Dicle'nin doğusu aşırı nüfuslanma ile karşı karşıya kalırken yuvarlak şehrin batısına Mansûr, oğlu Mehdî için el-Rusafe adında yeni bir mahalle kurdu.

¹⁹⁷ Abdülazîz ed- DÛRÎ, “Bağdat”, C. IV, s. 425-433.

Burada yeni yapılan halife sarayı ile birlikte sarayın etrafında hızlı bir büyümeye yaşandı. Mehdî memurlara ve subaylara ait binalar yaptırdı. Her halife başa geçince bir önceki halifeye göre daha ihtişamlı saraylar inşa ettirdiler. Sarayların etrafında gelişen yerleşim yerlerinin ana malzemesi kerpiç ve çok azı tuğladandı. Bu sebeple zaman içinde saraylarda dâhil tüm yapıların kalıntılarından başka bir şey günümüze ulaşmamıştı.¹⁹⁸

Abbâsîler'in en büyük ticaret şehri olan Bağdat, devletin önemli servet, ilim, sanat, edebiyat, refah ve lüks merkezi oldu. Sanat ve ilmin merkezi olan Bağdat, İslâm'ın merkezi, yeryüzünün cenneti, Irak'ın gözü, hilafet merkezi, ender olan güzel ve temiz şeylerin ocağı, selamet şehri gibi birçok tabirle anıldı. Ünlü şair Câhız Bağdat için “Yüzlerce büyük şehre rastladım. Anadolu, Suriye ve diğer birçok ülkede güzelliği ile anılan yerler dolaştım. Ancak Bağdat gibi muhteşem bir dairevi şehir, onun kadar güzel, surları ve kapısı yüksek bir şehir görmedim. Halife Mansûr'un şehri olan Bağdat sanki bir kalıptan çıkarılmışçasına eşsizdi.” sözlerini söylemişti. Yine Ebû İshak ez-Zeccâc “Dünyanın merkezi Bağdat'tır, onun dışındakiler çöldür” sözleri ile Bağdat'ı övmüştü.¹⁹⁹

Bağdat X. yüzyıla geldiğinde nüfusu itibarıyla yaklaşık 1,5 milyon civarındaydı. Me'mûniye, Şemmâsiye, Derbû Avn ve Zâhir gibi mahalleler şehir eşrafının oturduğu mahallelerdi. Fakirler ise daha çok Nehrüddac ile Katâtülkilâb mahallelerinde oturuyordu. Halk daha çok tek katlı ve iki katlı evlerde oturuyordu. Banyolar zenginlerin hanelerinde vardı. Evlerin bölümleri, hizmetçi odası, kabul odası ve haremlik şeklinde üç kısımdan meydana geliyordu. Mobilyalar yastık, divan, perde ve halılardan ibaretti. Bahçelerin önemli yer tuttuğu Bağdat'ta evlerin giriş kısımlarındaki süslemelerde bitki, hayvan ve insan figürleri kullanılıyordu. Önemli bilim, kültür ve tercüme merkezi olan Beytülhikme, Bağdat'ta bulunuyordu. Ayrıca Bağdat, Hanbelî ve Hanefî mezheplerinin çıkış yeri idi. Mansûr Camii ve diğer camiler önemli birer öğretim alanlarıydı. Kültürel faaliyetlerin canlılığını o dönemde Bağdat'ta bulunan yüzlerce kitapçının varlığında görmekteyiz. Bağdat'ta sayısı belirlenemeyecek kadar fazla şair, tarihçi ve âlim vardı. Bu konu hakkında geniş bilgilerin yer aldığı Hatîb el- Bağdâdî'nin eseri “ Târîhu Bağdâd” önemli bir kaynaktı. Halk kütüphaneleri de eğitim ve öğretimin bir parçasıydı.

¹⁹⁸ André Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, s. 169-171.

¹⁹⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 208.

Dârülilim bu kütüphanelerin en önemlisiydi. Müstansırıyye ve Nizâmiye Medreseleri ile Bağdat eğitime öncülük etti. Hastaneler, IX ve X. yüzyıllarda ön plana çıktı. Hastaneler arasında Bîmâristân-ı Adudî, Bîmâristânü's- Seyyide ve Bîmâristânü'l-Muktedirî en önemlileriydi.²⁰⁰

VIII. yüzyılda inşa edilen Bağdat, Abbâsîler'in yıkılışına kadar halifeliğin merkezi olarak kaldı. Sanat camiasında önemli bir yeri olan Bağdat'ta birçok sanatkâr yetişmişti. Bu sanatçılar minyatür, hat ve mimari alanında birçok medeniyete örnek olacak şekilde önemli eserler ortaya koymuşlardı. Bizans ile İran sarayları ilk dönemlerde Abbâsî saraylarının yapımında örnek alınmışsa da Abbâsîler ilerleyen dönemlerde mimaride kendilerine özgü muhteşem eserler vücuda getirdiler. Öyle ki bu gelişim diğer medeniyetler tarafından taklit edilmişti. Bağdat'ta bulunan "Dârü's-şecere"nin bire bir aynısını Bizans tahtındaki Teophilos taklit edip bir saray inşa ettirdi. Bağdat'ta bulunan sanatkârlara siparişler veriliyordu. Ağlebîler çok beğendikleri Kayrevan Seydi Ukbe Camii'sinin minber ve mihrabını sipariş ettiler. Bağdat'ta el işçiliği de oldukça gelişmişti. Cam, çini, kuyumculuk, ahşap işlemeciliği vb. meslekler yaygındı.²⁰¹

X. yüzyıldan itibaren Bağdat dünyada İstanbul'dan sonra en büyük ve en ihtişamlı şehirdi. Yaklaşık yüz bin işçinin çalıştığı Bağdat'ta yüzlerce hatta binlerce konak, villa, ikametgâh yapıldı. 902 tarihinde yirmi kilometre kareye ulaşan Tac Sarayı inşa edildi. el Muktedir, bahçesindeki gölde gümüş ve altından yapılan bir ağacın bulunduğu Ağaç Sarayını inşa etti. Dalları ve yaprakları gümüşten olan ağacın üzerinde yine gümüşten kuşlar bulunuyordu.²⁰² Bina inşası ilk olarak Mansûr döneminde yapıldı. Bağdat'ta Babuzzehep ile Huld sarayları, Kubbeyi Hadra, Camii Kebir ve surları Halife Mansûr tarafında inşa edildi. Bunların yanı sıra yine Bağdat'ın doğusunda İbnül Hasip Sarayı, Beramike Sarayları, İsa bin Ali Sarayı, Veddah Sarayı, İbnül Mukle Sarayı, Emîn Sarayı gibi yüzlerce gösterişli saray inşa edildi. Zenginlik ve refahın artması ile saraylara olan ilgi paralellik gösterdi.²⁰³

²⁰⁰ Abdülazîz ed- DÛRÎ, "Bağdat", *C. IV*, s. 428-433; Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 88-90; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 188-189.

²⁰¹ Abdülkerim Özaydın, "Bağdat", *DİA*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 440.

²⁰² Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 82; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. V, s. 176- 178.

²⁰³ Corci Zeydan, *a.g.e.*, C. V, s. 175-179.

İslâm'ın merkezi olan Bağdat âlimlerin konağı, halifelerin payı tahtıydı. Bağdat şehri, Dicle nehrinin sağında ve solunda adeta parlayan inci gerdanlığa benziyordu. Bağdat'ta cuma namazının kılındığı ve hutbenin okunabildiği on bir tane mescit bulunuyordu. Üç tanesi doğuda sekiz tanesi ise batıda idi. Bunların dışında çok sayıda cami ve mescit vardı. Bağdat'ta pek güzel medreseler ve hamamlar bulunuyordu. Bağdat'ın güneybatısında bulunan mahalleler adeta küçük bir şehri andırıyordu. Bu mahallelerin her birinde üç hamam yer alıyordu. Bâb-ı Basra isimli mahallede Halife Mansûr'un Camisi vardı. Bu mahalle ile Şâri Mahallesi aranda büyük bir hastanenin harap olmuş kalıntıları mevcuttu. Bağdat'ın güneydoğusu muhteşem bir alan olup çok sayıda çarşıya sahipti. "Sûk-ı Selâsa" çarşısı en büyük çarşıydı. Her türlü sanatın icra edildiği özel alanları vardı. Çarşının orta yerinde güzelliği ile göz kamaştıran Medrese-i Nizamiye bulunuyordu. Çarşının yakınında Medrese-i Müstansiriye adında bir medrese yer alıyordu. Bu medrese Halife Müstansır-Billâh adına yapılmıştı. Müstansiriye Medresesi'nde dört mezhep için ayrı bir alan ve mescit bulunuyordu. Bağdat'ın güneydoğusunda Cuma namazının kılınabildiği üç câmi yer alıyordu. İlki halifenin sarayına yapışık şekilde inşa edilen Câmi-i Halife idi. Bu büyük caminin çok sayıda abdest almak için çeşmesi vardı. İkinci olarak şehrin dışında halifelerin köşklerine yakın şekilde inşa edilen Câmi-i Sultan idi. Sonuncusu ise Câmi-i Rusâfeydi.²⁰⁴

Bağdat'tan üç günlük uzaklıkta, Halife Mu'tasım tarafından Sâmerâ adında yeni bir şehir kuruldu. Halifeliğin yeni hükümet merkezi olan bu şehir, kısa sürede genişledi ve büyüdü. Halife Mu'tasım ile Vâsik dönemlerinde çok sayıda bina inşa edildi. Halifeler X. yüzyılda tekrar Bağdat'ta yaşamlarını devam ettirdiler. Dicle'nin solunda ve sağında geniş bir yer kaplayan Bağdat büyük bir şehir görüntüsüne sahipti. Bu dönemde kurulan başka bir şehir ise Rakka idi. At nalına benzer bir plana sahip olan şehir Bağdat gibi tam anlamıyla dairevi bir yapıda değildi. Surları tuğla ve kerpiçten yapılan şehrin kuleler ile desteklenen yerleri ve Bağdat kapısı ile anılan bölümünün bir kısmı dışındaki alanlar tamamen yıkılmıştı.²⁰⁵

²⁰⁴ Muhammed Et-Tancı, *İbni Batûta Seyahatnamesi "Tuhfetu'n - Nuzzar fî Garaibi'l - Emsar"*, C. I-II, Sadeleştiren ve Baskıya Hazırlayan; Mümin Çelik, İstanbul, 1983, s. 152-153; İsmail Yiğit, "Müstansır-Billâh", *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 118.

²⁰⁵ W.BARTHOLD, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Çev. M. Fuad Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları/86, Ankara, 1973, s. 35; Gülay Ögün Bezer, "Rakka", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 432-433.

Bağdat günümüzde eğitim ve kültür faaliyetlerinin canlı olduğu bir şehirdir. Bağdat'ta, el-Müstansırıyye, Bağdat ve el- Hikme adında üç önemli üniversite yer alır. Bilimsel olarak önemini kaybetmeyen şehir müze ve kütüphaneleri ile dikkat çekmektedir. Önemli kütüphaneleri arasında Abbâsî Saray Müzesi, Evkaf Kütüphanesi, Çağdaş Milli Sanat Müzesi, Etnografya Müzesi, Bağdat Üniversitesi Kütüphanesi, Arap İlkçağ Müzesi ve Irak Müzesi bulunur. Ahmediye Camii, Muradiye Camii, İmam Ebû Hanîfe Camii, Haseki Cami, Sitti Zübeyde Türbesi, Mercâniye Medresesi, Cüneyd-i Bağdâdî Türbesi, Hasan Paşa Camii, Müstansırıyye Medresesi, Âsafiye Camii, Hallâcî Mansûr Türbesi, Hacı Fethi Camii, Fâzıl Camii, Numâniyye Camii, Seyyid Sultan Ali Camii, Sühreverdî Camii, Abdülkâdir Geylânî Camii, Kameriyye Mescidi, Hulefâ Camii, Marûfî Kerhî Camii, Mescid'ül- Mıntika bugün Bağdat'ta yer alan bazı mimari eserlerdir.²⁰⁶

2.5.1.2. Bağdat Sarayları

İslâm dünyasında saray mimarisinin ilk örneği Hz. Osman zamanında Dımaşk'ta Suriye valiliği görevini yapan Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından inşa edilen “Kubbetü'l-hadrâ” idi. Emevîler döneminde benzerleri yapılarak hükümet binası olarak kullanıldı. İlk dönem saray mimarisi ile alakalı bilgilerin oluşmasında Emevîler'in şehirlerden uzak bölgelerde inşa ettikleri müstahkem sayfiye ile av kasırları etkil olmuştur. Bunlara; “Kasrû'l-Meştâ, Kasrû'l-hayr eş-Şarkî ve Kasrû'l-hayr el-Garbî” örnek gösterilebilir. Abbâsîler'in mimari yapıları arasında bulunan büyük saraylar genellikle Bağdat ile Sâmerrâ şehirlerinde inşa edildi. Bu saraylar devlet işlerinin görüldüğü ve aynı zamanda Halife ve ailesinin ikamet ettiği yerlerdi. Sarayın etrafında kurulan yeni yapılar ile birlikte bölge müstakil bir şehir görüntüsü kazanmıştı. Bağdat'ta oluşturulan “Dârülhilafe” bu yapıdaydı. Bazı halife sarayları şehirlerden uzak bölgelere de inşa edildi. Buralar seyirlik veya av yapma amaçlı kullanılan geçici ikamet alanlarıydı. İlk dönem Abbâsî saray mimarisi Emevî saraylarının benzeri şeklindeydi. Bağdat şehrinin inşası sırasında Bağdat'ın merkezine Cuma Camisi inşa edildi. Caminin hemen yanına ise Emevî mimarisine uygun olarak Kubbetü'l-hadrâ adlı bir saray yapıldı.²⁰⁷

2.5.1.2.1. Kubbetü'l Hadrâ / Kasru Bâbü'z Zeheb

²⁰⁶ Azmi Özcan, “Bağdat”, *DİA*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 441-442.

²⁰⁷ Mustafa Hizmetli, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbasiler(II)*, “ *Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı*”, İstanbul, 2018, s. 319-320.

Bağdat şehri inşa edilirken merkezde bulunan Cuma Camisinin hemen yanına Emevî saraylarının bir benzeri niteliğinde olan Kubbetü'l hadrâ sarayı inşa edildi. Ortasında kubbeli bir alana açılan bu sarayın tonozlar ile kaplı dört tane eyvanı bulunuyordu. Sarayın etrafında muhafızlara ait evler ve alçı ile tuğladan yapılmış çardak dışında sarayın çevresinde herhangi bir yapı yoktu. Muhafızlara ait bina Şam Kapısının bulunduğu kuzeybatı cephesindeydi. Saraydaki avlunun çevresinde devlet dairelerine ait binalar, saray mutfağı, hizmetlilerin kaldığı evler, Halife Mansûr'un çocuklarının kaldığı alanlar yer alıyordu. Bu büyük avlu tuğla ve kerpiçten yapılmıştı. Sarayın yüzölçümü 160.000 metrekare idi. Sarayın tam ortasına şehrin her yerinin görülebileceği Yeşil Kubbe ve üzerine bir süvari heykeli yapılmıştı. İlk Abbâsî halifeleri tarafından kullanılan bu saray Hârûnnürreşîd ile birlikte terk edildi.²⁰⁸

2.5.1.2.2. Huld Sarayı (Kasru'l Huld)

Kubbetü'l hadrâ sarayı Halife Mansûr'un kendisi için yaptığı ilk saraydı. Bu sarayın ardından Halife Mansûr, 776 tarihinde Dicle'nin batısında Huld Sarayını inşa ettirdi. Huld Sarayı, Kuran'da zikredilen Huld cennetine benzetilmek istendiğinden dolayı bu ismi almıştı. Kasru'l Huld, güzelliği ile adeta insanın hayal dünyasını zorlayan eşsiz bir güzelliğe sahipti. Huld Sarayının geniş bahçeleri vardı ve adeta bir cennet köşesini andırıyordu. Halifelerin birçoğu bu sarayı tercih etmişti. Halife Hârûnnürreşîd, Dicle kıyısındaki bu sarayın bahçelerinde vaktinin çoğunu geçiriyordu. Oğlu Emîn de kendini adeta bu saraya hapsetmişti. 776 yılında inşa edilen saray 1071 yılında yıkıldı.²⁰⁹

2.5.1.2.3. Ağaç Köşkü (Dârü's- Şecere)

Bağdat'ta Halife Muktedir tarafından muhteşem bir güzelliğe sahip olan Ağaç Köşkü (Dârü's-Şecere) inşa edildi. Geniş bahçeleri ile dikkat çeken bu yapının eyvanını çevreleyen kısımda büyük ve yuvarlak bir havuz bulunuyordu. Havuzun içerisinde beş yüz bin dirhem ağırlığındaki gümüş ve altınlarla donatılmış bir ağaç vardı. Bu ağaçta bulunan 18 tane dal da altın ve gümüşten yapılmıştı. Bu dallar üzerindeki meyve görünümlü süslemeler çeşitli mücevherlerden oluşuyordu.

²⁰⁸ Mustafa Hizmetli, *a.g.e.*, s. 320-321.

²⁰⁹ Mustafa Hizmetli, *a.g.e.*, s. 322.

Mekanik yapıdaki yapraklar rüzgârda sallanır gibi sallanıyordu. Ağacın dallarında yine altın ve gümüşten yapılmış mekanik kuşlar vardı. Bu kuşlar sanki gerçekmiş gibi sesler çıkarıyordu. Eyvanı çevreleyen havuzun sağında ve solunda farklı farklı çiçeklerden oluşan ipek elbiseli on beş tane süvari heykeli bulunuyordu. Ata binmiş bu süvari heykelleri her an savaşa hazırmış gibi kılıçlarını kuşanmıştı. Bizans elçisi 917’de Bağdat’ta bulunduğu vakit bu ağaca hayran kalmıştı. Halife Muktedir’in yaptırdığı bu saray dönemin Bizans imparatoru olan Teophilos tarafından taklit edilerek bire bir aynısı inşa edilmişti. Bu durum özellikle Abbâsî mimarisinin Bizans’ı ne derece etkilediğini net şekilde göstermektedir.²¹⁰

2.5.1.2.4. Diğer Saraylar ve Köşkler

Dicle kıyısının yakınlarında bir kol şeklinde ayrılan Zinderûd Nehri’nin yakınlarına Halife Emîn tarafından Emîn Sarayı (Kasrı Zinderûd) inşa edildi. Zinderûd beldesi Halife Emîn’i fazlasıyla cezbetmiş olduğu için Zinderûd Kasrı ile batıdaki kasrı arasında ulaşımı rahat sağlayabilmek için Dicle üzerine iki ayrı köprü de yaptırdı. Dicle kıyısı yakınlarında inşa edilen bir diğer saray ise Kasru’l Hasenîydi. Bu saray Mualla Nehrinin alt kısmında bulunuyordu. Tarihi eskiye dayanan bu saray kalabalıktan uzak bir dinlenme alanı olarak tercih edilmişti. Cafer el- Bermeki döneminde Kasru’l Caferi, Halife Me’mûn döneminde el- Me’mûniye olarak adlandırıldı. Son olarak vezir Hasan b. Sehl’in bu sarayda ikamet etmesi ile birlikte Kasru’l Haseni ismini aldı. Harîmü’l Hilafe olarak adlandırılan dört tane köşk vardı. Bunlar Kasrû’l Haseni, Kasrû’l Firdevsi, Karû’t Tâc ve Karû’s Süreyya idi. Bu saraylarda halifenin kendisi ve aile fertleri kalıyordu. el- Mu’tazid döneminde temelleri atılan Tâc Sarayı el- Müktefî döneminde tamamlandı. Halifelerin tercih ettiği önemli bir merkez haline gelen Tâc Sarayının yakınındaki alana oturma bölümleri yapıldı. Bu alanda güzelliği ile dikkat çeken bir bostan bulunuyordu. Bu bostana farklı memleketlerden getirilen narenciye ağaçları dikilmişti Dicle nehrinin akıntılarından korumak amacıyla Tâc Sarayının etrafına büyük bir duvar yapıldı. Duvarın üzerinde adeta bir taç gibi duran saray ismi ile bütünleşmişti.²¹¹

²¹⁰ Mustafa Hizmetli, *a.g.e.*, s. 330. ; İhsan Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, İstanbul, 2014, s. 361.

²¹¹ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. II, s. 641-642; Mustafa Hizmetli, *a.g.e.*, s. 322-330.

2.5.1.3. Sâmerîrâ Şehri

Sâmerîrâ şehri, Bağdat'ın yaklaşık olarak 100 km. kuzeyinde, Halife Mu'tasım Billâh tarafından 836'da kuruldu. Sâmerîrâ, 836 ve 896 yılları arasında Abbâsîler tarafından başşehir olarak kullanıldı. Şehrin kurulma sebebi, Bağdat caddelerinde at sürerek insanların yaralanmalarına sebep olan Türk askerlerinin şehir hayatına uyum sağlayamamalarıydı. Bunun üzerine Halife Mu'tasım, Türkler için yeni bir şehir kurma kararı aldı. Sâmerîrâ'nın inşası için Türk komutanlardan Eşnâs'ın başkanlığında bir heyet kuruldu. Şehrin inşasında kullanılmak üzere Mısır, Şam, Bağdat, Antakya ve Basra'dan çeşitli malzemeler getirildi. Yine bu gibi yerlerden yüzlerce işçi ve mühendis şehrin inşası için getirildi. Şehrin inşa edildiği alanda Sâsânîlerden kalan harabeler ile bir Hristiyan manastırı bulunuyordu. Sâmerîrâ, diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi merkezde bir cami çevresinde ise farklı mesleklere ait çarşılardan oluşuyordu. Mahallelerin dizaynı ise Türk birliklerinin tahsis edileceği şekildedir. Her mahallenin bir camisi, bir çarşısı ve bir hamamı bulunuyordu. Bir süre sonra Halife Mu'tasım'ın emriyle şehre Hâkân Sarayı inşa edildi. Altı tane büyük ana caddenin üzerine kurulan Sâmerîrâ, temelde bir ordugâh şehri olduğu için Askerü'l- Mu'tasım (Askerî Sâmerîrâ) olarak da anılıyordu.²¹²

Sâmerîrâ'nın planında, Ortaçağ İslâm Medeniyetinin mükemmelliğini görmek mümkündür. Sâmerîrâ şehri, Abbâsîler'in sanatta ne kadar ileri olduklarını açık bir şekilde gözler önüne sermişti. Hâkân Sarayı ve Belkûvâra Sarayı en dikkat çekici Abbâsî saray mimari örnekleriydi. Köşkler ve saraylar şehri Sâmerîrâ'da, halifelere, devlet adamlarına ve Türk komutanlarına ait onlarca köşk ve saray inşa edilmişti. Sâmerîrâ'da Mu'tasım Billâh tarafından sekiz, Mütevekkil- Alellah tarafından yirmi iki köşk ve saray inşa edildi. Ayrıca şehirde iki adet hayvanat bahçesi ve at yarışlarının yapılması için üç hipodrom yer alıyordu. Halife Mu'tasım'ın ardından başa geçen Vâsık-Billâh, Sâmerîrâ'da çeşitli imar faaliyetlerinde bulundu. Yirmiden fazla köşk ve saray yaptıran Halife Vâsık döneminde şehrin nüfusu artmaya başladı. Ancak Türk komutanlarının artan itilafı ve baskılarından uzaklaşmak isteyen Halife Mütevekkil döneminde, şehrin 15 km. kuzeyinde Mütevekkiliye (Ca'feriye) ismi ile yeni bir şehir inşa edildi. Böylece Sâmerîrâ'da bulunan tüm devlet kurumları bu yeni şehre taşındı.

²¹² Mustafa Demirci, "Sâmerîrâ", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 70.

Zamanla Ca'feriye ve Sâmerri şehirleri birleştirildi. 892 yılında halifelik yapan Mu'temid, Türklerin nüfuzlarından kurtulmak için hilafet merkezini tekrar Bağdat'a taşıdı. Bağdat'ın tekrar halifelik merkezi olması ile elli altı yıllık Sâmerri süreci son bulmuştu. Bu süre sekiz halifenin görevde bulunduğu, Türk kumandanların nüfuzunda olan, ekonomik ve siyasî sıkıntılar ile geçen bir süreçti.²¹³

2.5.1.4. Sâmerri Sarayları

2.5.1.4.1. Ühaydır Sarayı

Ühaydır Sarayı, Abbâsî mimarisini bizlere tanıtan önemli bir yapıdır. Bu saray Bağdat'ın 120 km. batısında inşa edilmişti. Ühaydır Sarayı planı açısından Emevî sanatını yansıtan özelliği ile diğer Sâmerri sarayları arasında adeta bir köprü görevi üstlenmişti. Ühaydır Sarayı, etrafı 19 m. yüksekliğinde surlar ile çevrili olup sarayın genel boyutu 113 m x 82 m. idi. İnşasında molozlar, tuğlalar ve sivri kemerler kullanıldı. Sarayın duvarları nişler ile kaplanmıştı. Emevî saraylarında daha çok kullanılan simetrik yapı, Ühaydır Sarayı ile bozulmaya uğramıştı.²¹⁴

Ühaydır Sarayı, Abbâsîler'in ilk dönem yapılan sarayları içinde yer alır. Planı dikdörtgen şekilde olan bu yapının girişi cami yapısına benzer geniş bir avluya açılan bir yapıdaydı. Avlunun üç tarafı revaklarla çevriliydi. Bu avlunun gerisinde kalan kısmında ikamet edilen odalar vardı. Ayrıca sarayın içinde pişmiş tuğladan yapılmış bir hamam bölümü de bulunuyordu. Sarayın yapım tarihi tam olarak belli olmasa da Sâmerri şehrinde önce inşa edildiği tahmin edilmektedir.²¹⁵

2.5.1.4.2. Hâkan Sarayı (el- Cevsaku'l Hâkânî)

Hâkan Sarayı, 836 tarihinde Halife Mu'tasım tarafından Sâmerri'da yaptırıldı. Saray, Dicle nehrinin sol tarafında 17 m yükseklikteki alanda kuruldu. Hâkan Sarayı, Halife Mu'tasım'ın Türk beyi Artuk Ebü'l Feth b. Hâkan için yaptırıldı.²¹⁶

²¹³ Mustafa Demirci, "Sâmerri", *DİA*, C. XXXVI, s. 70-71.

²¹⁴ Haluk Sezgin, *Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, s. 14; Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârîsi*, s. 94.

²¹⁵ Markus Hattstein ve Peter Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisini*, s. 99-101.

²¹⁶ Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *DİA*, C. I, s. 51.

Sarayın en sağlam kısımlarından biri olan Bâbü'l-âmm 11.10 metre yükseklikteki üç sivri kemerin birbirine paralel üç eyvandan oluşuyordu. Orta eyvan halife tarafından kabul merasimlerinde kullanılmış olup diğerlerine göre daha geniş ve yüksekti. Orta eyvanın sağ ve sol tarafında 4.11 m. derinliğinde daha küçük eyvanlar bulunuyordu. Bunlar orta eyvandaki muhafız askerlere ait geçit olarak kullanılırdı. Orta eyvandan 4 m. genişlik ve 7.10 m. yükseklikteki kapıdan art arta sıralı altı odadan oluşan kısımlara geçilirdi. Bu kısımdan sonra ortada havuz olan bir avlu yer alıyordu. Bu avlunun kuzeyinde halifenin daireleri, güney tarafında ise harem bölümüm yer alıyordu. Avlunun ilerisinde dikdörtgen şeklinde bir merasim avlusuna ulaşıldı. Bu merasim avlusundan taht salonuna geçilirdi. Taht salonunda mermer panolar ile süslenmiş küçük odalar ve halifeye ait bir mescit bulunuyordu. Hâkan Sarayının duvarlarındaki stokların süslemeleri bitki ve hayvan motiflerinden oluşuyordu. Dikkat çeken diğer bir süsleme Tik ağacı üzerindeki oyma ve boyama işlemleriydi.²¹⁷

2.5.1.4.3. Belkûvârâ Sarayı

854-859 yılları arasında Halife Mütevekkil tarafından Sâmerâ'nın 6 km. güneyinde inşa edildi. Dikdörtgen şeklinde planlanan Belkûvârâ Sarayı üç kısma ayrılıyordu. Sarayın ortasında bir havuz ve büyük bir bahçe bulunuyordu. Süslemeler daha çok alçı kabartmalar, renkli freskler, altın yaldız ve renkli mozaiklerden oluşuyordu.²¹⁸ Yapımına Halife Mütevekkil döneminde başlanan sarayın içinde bulunan kitabelere göre sarayın yapım tarihi 854-859 idi. Dikdörtgen bir plan üzerine inşa edilen sarayın kenar uzunluğu 1250 metrekareydi. Etrafında bulunan duvarlara kuleler takviye edilmişti. Dicle'ye bakan güney kısmındaki duvarın üç kapısı vardı. Üç kısma ayrılan Belkûvârâ Sarayının ortası merasim bölümüydü. Merasim avlusunu taht odası ve büyük eyvan takip ediyordu. Üçüncü bir avlu ile taht odası başka salon ve odalara açılıyordu. Bu şekilde sarayın bölümleri Dicle nehrine kadar uzanıyordu.²¹⁹

²¹⁷ Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârîsi*, s. 98; Haluk Sezgin, *Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, s. 14.

²¹⁸ Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *DİA*, C.I, s. 53; P. M. Holt, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, C. IV, s. 252.

²¹⁹ Mustafa Hizmetli, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbasiler(II)*, "Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı", s. 333-334.

2.5.1.4.4. Diğer Saraylar ve Köşkler

Kasrû'l- Âşık (el- Ma'şûk), 878- 882 yılları arasında Dicle nehrinin batısında kuruldu. Halife Mu'temid, bu eseri mimar "Ali b. Yahyâ b. Ebû Mansûr'a" yaptırdı. Dikdörtgen şeklinde planlanan bu yapı, Hâkan Sarayına benzer bir plan ile inşa edildi. Vadiler ile çevrili el- Cezîre yaylasında kurulan sarayın çevresinde herhangi bir yapılaşma yoktu. Günümüzde yıkık halde bulunan ana binanın dikdörtgen çevresinin uzunluğu 140x 93 m'dir. Giriş kapısı kuzey kısımda yer alan sarayın güneyinde dört, kuzeyinde iki, doğu ve batı kısmında altı tane kulesi bulunmaktaydı. Sarayın inşasında kuvars kumu ile kil karışımı tuğla kullanılmıştı. Nispeten çok büyük olmayan bu saray, taht odası, merasim salonu, T şeklindeki avlular ve bu avluların çevresindeki küçük odalardan oluşuyordu. Yine Sâmerrâ sarayları içinde dikkat çeken bir diğer saray ise Atşan Sarayı (Kasrû'l- Atşan) idi. Uhaydır sarayı ile Kûfe arasında yer alan Atşan sarayının kareye yakın ölçüleri 25x24 m. olup han örneğine benzer mütevazı bir görünüme sahipti. Saray 778 tarihinde Halife Mansûr'un amcası olan "Îsâ b. Mûsâ" tarafından inşa ettirildi. Bugün harap halde bulunan sarayın kule görünümlü kapısı avlu kısmına açılmaktaydı. Avlunun etrafında ise mutfak, tonozlu üç oda ve tonozlu bir eyvan yer alıyordu. Atşan sarayı, tonozlu yapısı, tuğla süslemeleri, sathi nişleri ve kemerleri ile Ühaydır sarayını anımsatıyordu. Bu durum iki sarayında yakın tarihlerde inşa edilmiş olabileceği görüşünü oraya çıkarmaktaydı. Halife Mu'tasım tarafından yine Sâmerrâ yakınlarında Kasru'l Ciss adı verilen bir köşk yapıldı. Bu köşk halifenin gezinti yaptığı güzel bir köşktü. Sâmerrâ civarında kurulan bir diğer köşk ise Kasru'l Hârûnîydi. Vâsik-Billâh'ın Dicle'nin kenarında yaptırdığı köşk Sâmerrâ'nın güney batısında ve bir mil kadar uzaklıktaydı. Halife Vâsik, bu köşke yerleşerek, köşkün etrafına oturulacak alanlar (mecâlis) inşa ettirdi. Bu şekilde gözde bir alan olan köşk Mütevekkil döneminde de kullanıldı. el- Mütevekkiliye inşa edilene kadar burada kalan halife Mütevekkil burada bulunan keresteyi Ca'feriyye'de kullandı. Ardından Halife Müntasır'ın yaptığı büyük harcamalar ile saray restore edildi. Bu şekilde Hârûn Vâsik-Billâh'ın köşkü diğer halifelerce ikametgâh alanı olarak kullanılmasının yanında restore edilerek köşkün sağlam bir şekilde ayakta kalması sağlanmıştı.²²⁰

²²⁰ Mustafa Hizmetli, *a.g.e.*, s. 336-338.

2.5.2.Abbâsî Dinî Yapıları İçinde Cami Mimarisi

İslâm şehirlerinin ana unsurunu oluşturan en önemli mimari cami yapısıdır. Bütün İslâm şehirlerinin merkezinde bulunan camiler en belirgin İslâmi yapı örneğidir. Dini yapılar sadece İslâm'da değil diğer dinlerde de şehrin merkezinde yer almaktadır. İnsanları bir arada tutan en önemli unsurun din olması, dini yapıların şehirlerin merkezinde bulunması sonucunu doğurmuştu. Aynı dini paylaşan insanların kolay bir şekilde ulaşabilmesi için de dini yapılar merkezi konumda yer alıyordu. Merkezde cami dışında devlet başkanına ayrılan devlet fonksiyonlarının icra edildiği saray bulunuyordu. Camiye ilave olarak yapılan çeşme ve tuvaletler de vardı. Merkezde bulunan cami dışında mahallelerde de camiler bulunuyordu. Ancak en büyük ve en gösterişli olanı merkezde bulunan camiydi.²²¹

İslâm mimarisinin temelleri Medine'ye yapılan hicret ile beraber inşa edilen Mescidi Nebevi ile atıldı.²²² Hz. Muhammed (s.a.v) ve Dört Halife dönemlerinde lüks ve israftan uzak sade bir hayat yaşandı. Cami ve mescitler oldukça basit bir şekilde inşa edildi. Ancak ilerleyen dönemlerde bu mütevazı mimari yerini lüks ve ihtişama bıraktı. Özellikle Emevî ve Abbâsî dönemlerinde ileri bir seviyede kendini gösterdi.²²³ İslâm mimarisi yalnızca Emevî ve Abbâsî sınırları içinde değil Türk, Fars ve diğer coğrafyalarda Müslümanlar tarafından geliştirilip İslâm mimarisine kazandırıldı. Coğrafya, insanlar üzerindeki etkisini mimari alana da taşımıştır. Mezopotamya coğrafyasında yaygın olarak kullanılan tuğla ve kerpiç ana malzeme idi. Süsleme olarak çini, mozaik, alçı ve kemerler tercih edilirdi. İç süslemelerin daha çok kullanıldığı mimaride hayali motiflere daha fazla yer verildi.²²⁴

İslâm dininin bir parçası olan camiler, Müslümanların yalnızca ibadet etmek için kullandıkları bir alan değildi. Cami müesseseleri ibadet etmenin yanında insanların bir araya gelerek istişare etikleri ve eğitim-öğretimin yapıldığı alanlar olarak da kullanıldı. İslâm dini ve inançları gereğiyle camilerin mimari dokusunda daha çok çiçek dekoratifleri ve geometrik şekiller ile hat sanatı bir araya gelerek eşsiz örnekler ortaya koyuldu.²²⁵

²²¹ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı (H. I- III/ M. VII- IX. yüzyıl)*, s. 104, 111-112.

²²² Mehmet Şener, "Cami", *DİA*, C. VII, İstanbul, 1993, s. 91.

²²³ Engin Berksaç, "Emeviler", *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 104-108.

²²⁴ Sarıçam; Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 202-203.

²²⁵ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 89; Lois Gardet, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti " Din ve Kültür"*, (Çev. İlhan Kutluer), C. IV, 5. Bölüm, İstanbul, 1997, s. 120-122.

İslâm mimari örnekleri camiler ile başlayıp diğer dini ve sosyal yapılar ile devam etti. Abbâsîler devrinde birçok türbe, çeşme, kümbet, saray, kervansaray gibi yapılar inşa edildi. Saray yapımında ön plana çıkan Abbâsîler Ühaydır Sarayı'nı yaparak dönemin ilk örneğini vermiştir. Cami mimarisinde Abbâsîler kendilerine has bir yapı örneği olan sivri kemerleri ilk kez kullandılar.²²⁶

2.5.2.1. ABBÂSÎ CAMİLERİ

2.5.2.1.1. Sâmerî Ulu Camii

Sâmerî Ulu Camii, Bağdat yakınında inşa edilen Sâmerî şehrinde Halife Mu'tasım'ın Türk komutanlarından biri olan Eşnas tarafından kuruldu.²²⁷ Abbâsîler'de cami mimari özelliklerini günümüzde temsil eden yapılar Ebu Dülef Cami ile Sâmerî Ulu Camidir. Halife Mütevekkil'in 848-852 tarihleri arasında inşa ettirdiği Sâmerî Cami, yüz elli bin kişinin bir arada namaz kılabilceği dünyanın en büyük camileri arasında bunuyordu. 240x156 m. boyundaki caminin harim bölümü yirmi beş sahna ölçülerinde kibleye paraleldi. Caminin çatısı düz ve kemersizdi. Dışındaki tuğla kuleler yuvarlak kuleler ile örülmüştü. Dünyanın en geniş camilerinden biri olan Sâmerî Ulu Cami 240 metre boyunda ve 156 metre enindedir. Cami diğer bölümleri ile birlikte yaklaşık olarak 38000 metrekare bir yüzölçümüne sahipti.²²⁸ Sâmerî Ulu Camii'nin duvarları tuğla ile örülmüş olup yirmi sekiz pencere ve on altı kapısı bulunmaktaydı. Caminin "melviye" adı ile bilinen minaresi koni şeklendi gittikçe daran dikkat çekici bir yapıdaydı. Bu özelliği ile eski Mezopotamya uygarlıklarından olan Babillere ait Ziggurat²²⁹ adı verilen yapılara benzetilmektedir. Melviye adlı minare beş dönemeç ile daralan ve en son kısmı sivri bir hal alıp kemer ile süslendi. Her bir dönemecin kenarı 33 metre, yüksekliği 3 metre şeklinde kare bir taban üzerinde inşa edildi.²³⁰

²²⁶ Sarıçam; Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 206-210; Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *DİA*, C. I, s. 49. ; Mustafa Baktır, *Ashab-ı Suffa*, İstanbul, 1990, s. 39-40.

²²⁷ Haluk Sezgin, *Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, s. 11; Nusret Çam, *İslâm'da Sanat, Resim ve Mimari*, Ankara, 1994, s. 192-193. Ayrıca bkz. Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 381.

²²⁸ Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârîsi*, s. 82.

²²⁹ Ziggurat, Mezopotamya uygarlıklarında piramitleri andıran tapınaklara verilen isim.

²³⁰ Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *DİA*, C. I, s. 51.

2.5.2.1.2. Ebû Dülef Camii

Ebû Dülef Camii, Sâmerî Camii'nin yapımının ardından 861 yılında Halife Mütevekkil tarafından Ca'feriye Şehrinde inşa ettirildi. Abbâsîlerde cami mimari özelliklerini günümüzde temsil eden yapılar Ebu Dülef Cami ile Sâmerî Ulu Camidir. Ebû Dülef Camii, Sâmerî Camii'ne göre iç kısımları daha iyi korunmuştu. Kerpiçten inşa edilen dış duvarlarından yalnızca çok az miktarda kalıntılar vardır. Caminin iç kısmı kuzeyden güneye doğru 213, doğudan batıya doğru ise 135 metre ve avlusu revaklar ile çevrili olup 155.80 x 103.93 metre ölçülerindeydi. Ebû Dülef Camii yapı bakımından Sâmerî Camii'ne benzer bir yapıdaydı. Ancak en önemli fark Ebû Dülef Camii'nde tuğlalar ile dayandırılan ayaklar üzerine çatı ile örtülü kemerler bulunuyordu.²³¹ Ebû Dülef Camii koni şeklinde bir minareye sahipti. Ancak bu minare 16 metre yükseklikte olup Sâmerî Camii'nin malviyesinden daha küçüktü.²³²

2.5.2.1.3. Tolunoğlu Camii

Tolunoğlu Camii, 876-879 yılları arasında, Mısır'da (Fustat) Tolunoğlu Ahmet tarafından yaptırıldı. Sâmerî Camii'nin bir benzeri olmasının yanı sıra Türk mimarisinin izlerini de taşımaktaydı. Özellikle yapı malzemesi olarak tuğlanın kullanılması, Sâmerî Camii'nin izlerini taşıdığını gösterir. Türk mimarisinin yansıması olarak kullanılan motif ve süslemeler dikkat çekicidir.²³³ Caminin planı basit bir yapıdaydı. Üç kenarı çifte revaklar ile çevrelenmiş olan bir avlusu ve bir harem kısmı yer alıyordu. Caminin ortasında yer alan avlunun genişliği yaklaşık olarak 92 metreydi. Toplamda caminin genişliği 122.26 metre, derinliği ise 140.33 metre ölçülerine sahipti.²³⁴ Tolunoğlu Camisinin yapımında kırmızı tuğlaların yanında alçı malzemesi de kullanıldı. Bu alçılar üzerine desenler ve oyma süslemeler yapılarak güzel bir görüntü sağlandı. Bu desenler avlunun çevresini saracak şekilde duvarlara renk kattı. Caminin iç kısmında ise Kûfî yazı ile yazılmış Kur'an metinleri ahşap frizler ile süslendi.²³⁵ Tolunoğlu Camii, çok ayaklı camiler arasındaki en iyi örneklerden birini teşkil ediyordu.

²³¹ Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârîsi*, s. 85.

²³² Markus Hattstein; Peter Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, s. 105.

²³³ Haluk Sezgin, *Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, s. 13.

²³⁴ Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârîsi*, s. 87.

²³⁵ Doris Behrens-Abouseif, "İbn Tolun Camii", *DİA*, C. XX, İstanbul, 1999, s. 416-418.

Önemli ölçüde korunan özgün yapısının yanı sıra Tolunoğlu Camii yüzeysel olarak Sâmerî camileri ile benzer özelliklere sahipti. Şehrin kalabalığından uzak kalmak için yapılan dış avluda abdest alanları, helalar gibi alanlar bulunuyordu. Dış avlusu kible yönünde olup 161,5x 162,25 m. ölçülerine sahipti. Tolunoğlu Camii'nin tamamı tuğlalar ile örülmüştür. Cami günümüzde Mısır'da özgün biçimini büyük ölçüde koruyan en eski camidir. Sarmal olarak inşa edilen cami minaresi Sâmerî camileri örnek alınarak yapılmıştı. Kırmızı tuğlalar ile örülü olan caminin dış yüzeyleri beyaz alçı ile sıvanmıştı. Avlunun etrafını saran revaklarda oymalı sıva şeritler ve kemerler sade duvarın görüntüsüne canlılık kazandırmıştı. Camini iç kısmı Kûfî yazı ile Kur'an metinlerinin bulunduğu ahşap frizler ile süslenmişti.²³⁶

2.5.2.1.4. Tarikhane Cami (Damgan)

Tarikhane Cami, İran'ın kuzeyinde doğu ve batı ticaret yolu üzerinde, Damgan kasabasında inşa edildi. Tarikhane Cami (Tarî Hâne), Abbâsîler'in 750-786 yıllarında yaptıkları camidir. Tarî Hane "Tanrının Evi" anlamına gelir. Tarî Hane Camii de diğer Abbâsî camilerine benzer yapıda inşa edildi. Malzeme olarak kireç ve tuğla kullanıldı. Caminin dış duvarları 6 metre olup cami içindeki taşıyıcı kolonların yüksekliği 1.60 metreydi. Caminin zemin ölçüleri 39x46 metre olup iç avlusu revaklar ile çevriliydi. Payandalar pişmiş tuğlalar ile inşa edilerek dönüşümlü olarak dikey ve yatay şekilde dizilmişti. Caminin içinde bulunan ayakları tonoz ve kemerler ile bağlanmıştı. Bu üslup camide Sâsânî geleneğinin izlerini taşıdığını göstermekteydi.²³⁷

2.5.2.1.5. Nâyin Camii (İran)

Nâyin Camii, İsfahan kenti doğusunda 960 yılında inşa edildi. Dikdörtgen plan üzerinde inşa edilip Tarî Hâne camisine benzer bir yapıdaydı. Ancak diğer camilerden ayrılan en önemli özelliği geometrik şekiller, yazı ve bitki motiflerinin bir arada bulunduğu süslemelerin yoğun olarak kullanıldığı bir camiydi. Abbâsî camilerinin genel bir örneğini teşkil eden Nâyin Cami'nin taban ölçüsü 47x37 metreydi.

²³⁶ Markus Hattstein ; Peter Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, s. 113-114.

²³⁷ Haluk Sezgin, *Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, s. 13.

Genişliğinin (12 sahn) derinliğinden (9 sahn) daha fazla olması Abbâsî sarayları arasında dikkat çeken bir özellikti. Dikdörtgen şeklindeki iç avlusu revaklar ile çevrili bir yapıdaydı.²³⁸

X. yüzyılda Orta İran'da Nâyin kasabasında inşa edilen Nâyin Camii, Abbâsîler'in taşra camilerine iyi bir örnekti. Nâyin kasabası, Abbâsîler'in önemli ticaret alanlarından biriydi. Bu sebeple o bölgeye bir Cuma cami inşa etmek bir ihtiyaç olarak doğdu. Caminin iç avlusu revaklar ile çevrili olup dikdörtgen yapıdaydı. Revaklar içinde en derin olanının bulunduğu kible kısmından mihraba doğru uzanan geniş bir geçit bulunuyordu. Mihrabın her iki tarafında ve önünde yer alan duvarlar, kemerler ve payandalar oyulmuş bezemeler ile kaplı olup Sâmerî saraylarına benzer üsluptaydı. Nâyin Camii'nin hangi tarihte inşa edildiği tam olarak bilinmese de oyma bezemeler X. yüzyılda yapıldığını göstermekteydi. Küçük boyutlarda olan iç avlu 5x4 sahnı. Minaresi güneydoğu köşede, kare kaideli, sekizgen sütun gövdeli olup yukarı doğru daralıyordu. Mihrabın önünde ve yanlarında oymalı alçı sıva bezemeler caminin dikkat çeken özellikleriydi. Silindir panayırkların ayırdığı bölmelerde Sâmerî üslubu vardı. Ayrıca kemer köşelikleri gül, asma, akantos yaprağı gibi bezemeler ile süslenmiş olup Sâmerî üslubunu yansıtıyordu. Bunların yukarısında yaprak desenli Kûfî yazı ile yazılmış olan bir Kur'an ayeti bulunuyordu. Avluya doğru olan payandalar elmas şekilleri, farklı geometrik desenler ve zikzaklar ile bezenmişti. Öyle ki bu kısımda diğer alanlardan farklı bir üslup kullanılmıştı.²³⁹

2.5.2.1.6. Diğer Cami ve Türbeler

IX. yüzyılın sonlarında Abbâsîler, İspanyadan Orta Asya'ya kadar birçok cami inşa ettirdi. Farklı şekillerde inşa edilen camiler sadece çok ayaklı camilerden ibaret değildi. Küçük camiler, dört ayaklı ve dokuz kubbe şeklinde inşa edildi. Özellikle günümüzde Afganistan sınırları içinde bulunan Belh'te yıkılmış şekilde kalıntıları olan camilere rastlandı. Yine İran coğrafyasında da küçük ve kubbeli kare yapılar bulundu. Ayrıca birçok kubbeli yapı zamanla camiye dönüştürüldü. Abbâsîler'in cuma camileri içinde yer alan Siraf cami, İran'ın Siraf kasabasında yapılan kazılar neticesinde bulunmuştu. Siraf, IX ve XI. yüzyıllarda İran'ın önemli bir liman merkeziydi.

²³⁸ Haluk Sezgin, *a.g.e.*, s. 13.

²³⁹ Markus, Hattstein; Peter Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, s. 110-112

Caminin zemin ölçüleri 51x44 metre olup kendine has bir yapıdaydı. Kumtaşı bloklar ile döşenmiş yerler caminin önemli mimari özelliklerindendi. Caminin duvarları alçı ve moloz karışımından yapılmıştı. Yüzey kısımlar ise taş ile örülüydü. Cami inşasına 815 yılından sonra başlanıp on yıl sonra bittiğine dair bulgular yer almıştır. Toplu namazların kılındığı Cuma camilerinin yanında, insanların az bulunduğu kesimlerde daha küçük camiler yapıldı. Bu camiler 30-100 metrekare arasındaydı. Basit dikdörtgen şeklinde inşa edilen bu camiler bir revak ile ikiye ayrılmış olup küçük bir avludan ibaretti. Bu küçük camiler arasında en yaygın olanı dört tane iç kolonu bulunan dokuz kubbeyi destekleyen kare şeklindeki camilerdi. Bu camilerin her bir köşesi yaklaşık 20 metreydi. Belh'te bulunan dokuz kubbeli cami örneğinde malzeme olarak pişmiş tuğla kullanıldı. Ayrıca alçılar ile işlenmiş kemerler ve payandalar dikkat çekici güzelliklerdi.²⁴⁰

Abbâsîler dönemde inşa edilen diğer önemli yapı ise türbelerdi. Buhara'daki Samani Türbesi günümüze ulaşan önemli türbelerden biriydi. İran'ın soylu bir ailesinden gelen Samaniler, Abbâsî hizmetinde 819-1005 yılları arasında yaşadı. Küp şeklinde inşa edilen Samani türbesinin iç ve dış kısmı krem renkli tuğlalar ile desteklendi. İç kısmındaki köşe kemerleri ve pencereler ile çarpıcı bir yapı ortaya koyuldu. Bu türbenin inşasında Abbâsî halifelerinin Bağdat'ta bulunan türbelerinden esinlenerek inşa edildiği düşünülmektedir. Kuzey İran'da XI. yüzyılda inşa edilen Kümbet-i Kabus füze görünümü ile diğer türbelerden farklı bir yapıya sahipti. 52 metre boyundaki bu türbeyi Kabus bin Vaşmgir kendi mezarının yerini göstermek için yaptırdı. Bağdat'ta bulunan Sitti Zübeyde Türbesi (1179-1225) dikkat çeken diğer önemli türbedir. Sekizgen şeklinde inşa edilen bu türbeyi Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh'ın annesi için inşa ettirdiği bilinmektedir. Türbenin en dikkat çekici özelliği iç kısmında bulunan mukarnas yapıdaki kubbeydi. İslâm mimarisine ait bu mukarnas tonuz yapısı arı peteğine veya sarkıtlara benzer bir yapıydı. Niş katmanı gittikçe küçülen ve mukarnas kubbeli bu türbe örnekleri genellikle Irak gibi kurak ve sıcak yerlerde bulunurdu. Sâmerâ'da bulunan Kubbetü's Süleybiye, sekizgen bir yapıya sahipti. Kubbetü's Süleybiye, Halife Mansûr tarafından (861-862) annesi için yaptırdığı türbeydi. Revakla çevrili olan bu türbe 19 metre çapındaydı. Revakın dış kısmında büyük pencereler bulunuyordu.

²⁴⁰ Markus, Hattstein; Peter Delius, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, s. 110-115.

Defin yerin altındaydı. Her ne kadar Peygamberimiz mezarların böyle büyük yapıda olmasına karşı olsa da türbe yapımında Müslümanlar IX. yüzyıla doğru daha büyük şekillerde yapılar inşa ettiler. Abbâsî halifeleri ilk dönemlerde kendi saraylarına gömülürdü. Daha sonra mezarları üzerine büyük türbeler inşa ettiler. Kubbetü's Süleybiye, türbeler içinde günümüze ulaşabilen tek anıtsal yapı örneğiydi.²⁴¹

Saray ve camileri ile ön plana çıkan Abbâsîler'in dini mimari içinde özellikle camilerde daha çok tuğla ve kerpiç kullandı. Abbâsî sanatı, Arap ve Türk sanatından izler taşıyordu. Devletin merkezini önce Bağdat'a ardından Sâmerrâ'ya taşıyan Abbâsîler, bünyesinde bulunan Türk ve İranlıların etkisiyle mimari ve sanatını şekillendirdi. Özellikle sivri kemerlerin mimaride kullanımı Türkler sayesinde oldu. Sâsânî mimarisi yapılarından etkilenen Abbâsîlerin mimari yapılarının boyutlarında artış yaşandı. Bu yüzden merkezin Sâmerrâ'ya taşınması ile daha büyük yapılar inşa edildi. Abbâsîler'in bulundukları coğrafya yaşam şartlarını etkilediği gibi mimariyi de etkiledi. Mezopotamya'nın ana malzemesi olan kerpiç ve tuğlayı inşaat malzemesi olarak kullandılar. Türklerden alınan kırık kemer ya da sivri kemer yapısının yerine yuvarlak kemerler kullanılmaya başlandı.²⁴²

İslâmî yapıların temelini oluşturan camiler, ibadet yerleri olmamanın yanında istişare alanı ve eğitim faaliyetlerinin de gerçekleştirildiği önemli bir yapıydı. Bu sebepten dolayı İslâm ülkelerinin her dönemde yaptıkları mimari yapıların ilki oldu. Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin cami ya da mescitlerde verilmesi bu alanların önemini arttırdı. Camilerde bulunan zengin kitaplar ile cami ve mescitler adeta bir ilim merkezi haline getirildi. Bu durum Abbâsîler'in ilk dönemlerinde varlığını korusa da Halife Me'mûn döneminde ilk kez cami dışında bir yükseköğretim müessesesi kuruldu. Bu müessese Bağdat'taki Beytülhikme idi. Herkese açık kütüphanesi ve önemli bir tercüme merkezi olan bu müessesenin hizânetü'l-hikme ile hizânet'ül-kütüb adında iki tane kütüphanesi bulunuyordu. Bu kütüphanelerde eğitim öğretim faaliyetleri gerçekleştirildi. Ancak esas olarak ilk yükseköğretim kurumu Selçuklular döneminde Bağdat'ta kurulan Nizâmiye Medresesi idi.

²⁴¹ Markus Hattstein; Peter Delius, *a.g.e.*, s. 108, 115-117.

²⁴² Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârîsi*, s. 107; Haluk Sezgin, *Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, İstanbul, 1984, s. 15.

Avrupa’da yapılan ilk üniversitelere örnek oluşturan Nizâmiye Medreselerini diğerleri takip ederek otuza yakın medrese Bağdat’ta inşa edilmişti. Müstansır (1226-1242) döneminde dört mezhep için birer bölümün bulunduğu Müstansırıyye isimli bir medrese inşa edildi. Bu medresede yaklaşık yetmiş beş öğrenci ve her bölümde bir müderris bulunuyordu. Bunun yanında kütüphanede bir aşevi ve hamam da yer alıyordu. Bu ve diğer kütüphaneler 1258 de Moğolların Abbâsî devletini istila etmelerine kadar eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürdüler.²⁴³

²⁴³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA, C. I, İstanbul, 1988*, s. 40-41; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 89; Şakir Gözütok, *İslâm’ın Altın Çağında İlim*, s. 177, 184, 213, 221. ; G. Erdem, “İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi; Beytü’l Hikme”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2013, s. 42, 57-77.

SONUÇ

Beş asır boyunca Müslümanların manevi liderliğini yapan Abbâsîler, İslâm tarihinde olduğu gibi dünya tarihinde de önemli bir yere sahiptir. İslâm medeniyetine katkıları ile Abbâsîler hiç kuşkusuz en gözde devletlerin arasında yer alır. Geniş bir coğrafyada hâkimiyet kuran Abbâsî Devleti, bünyesinde bulundurduğu birçok kavim ve farklı mezheplere sahip insan toplulukları ile medeniyetlerin başkenti konumundaydı. Artan lüks ve refaha paralel olarak ülke içinde yaşayan zimmiler, geniş bir din hürriyeti ile güven içinde yaşıyordu. Araplar, İranlılar, Türkler, Hristiyanlar, Yahudiler ve farklı ırkların oluşturduğu köleler, bir arada yaşayarak ülkenin sosyal ve kültürel hayatında belirleyici rol oynadılar. Sosyal tabakaların var olduğu Abbâsî toplumu içerisinde Müslümanlar toplumun önemli bir kesimini teşkil ediyordu. Bunun yanı sıra Hristiyanlar, Yahudiler gibi zimmi kesim de bu sosyal tabakanın diğer önemli kesimiydi. Bir arada yaşama zarureti ve müşterek hayatın gerekleri Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler arasında müsamahakâr bir uyum ortaya çıkarmıştı. Abbâsî Devleti, IX. ve X. yüzyıllarda sosyal, kültürel, bilimsel, ekonomik birçok alanda gelişerek asırlar sonra bile adından çokça söz edilen önemli bir medeniyet olmayı başardı. İslâm dünyası açısından Halife Me'mûn ile Mu'tasım dönemleri fikri bakımdan önemli adımların atıldığı bir dönem oldu. Fikri gelişimler özellikle Hind, İran, Helen kültürleri ile olan etkileşimler neticesinde ortaya çıktı. Yunanca, Süryanice, Farça ve Sanskritçeden yapılan tercümeler fikri uyanışın önemli etkenleri olmuştu. Aynı zamanda Müslümanların farklı milletlerin edebiyatına, ilim ve felsefesine duydukları ilgi bu bilimsel gelişmeleri hızlandırdı. Bu ilginin sonucunda kısa bir sürede İslâm dünyası geniş bir kültür ile tanıştı. İslâm kültürünün temelleri eski Mısır ile Mezopotamya kültürlerine dayanmaktaydı. Bu kültürlerin devamı olan İslâm kültürü Müslümanların eliyle İspanya'ya ardından Güney Avrupa'ya kadar ulaştı. Her milletten bir şeyler alan Araplar bunları kendi mirasları haline getirmeyi başardı. Güzel sanatlar, musiki, tarih, coğrafya, felsefe, mimari, el sanatları, şiir ve edebiyat gibi birçok konuda büyük gelişmeler kaydettiler. Araplar hayatın birçok alanında dünya medeniyetlerinden daha öndeydiler. Abbâsîler ise bu Arap başarısını, kendi devirlerinde zirveye ulaştırdı. İlmi araştırmaları, ekonomik kalkınmışlık, diğer milletlere olan davranışları, ilmin her dalında yaptıkları incelemeler, hayattan duydukları keyif ile daima ileri bir medeniyet özelliği gösterdiler.

Bütün bunlar Abbâsî devrini dünya tarihinin en gözde devri haline getirdi. Bağdat şehri, Abbâsîler ile birlikte adeta dünyanın merkezi oldu. Bu merkezden yayılan fikirler tüm dünya milletlerine ulaştı. Arap başarısının tohumları Mehdî ile Hârûnürreşîd dönemlerinde ekildi ve Me'mûn döneminde çiçeklendi. Ekonomik kalkınmışlık Abbâsîler'i bilimsel faaliyetlere yöneltti. Abbâsîler, musiki, şiir ve edebiyatı ön planda tutarak ilmin zenginliğini hayatın her alanına yansıttılar. Mimari ve sanat anlayışları farklı milletler ile olan etkileşimleri ile beraber gelişti ve zenginleşti. Bütün bunlar Abbâsî devrini bir kültür devri olarak görmemize imkân sağlamıştır.

Abbâsîler ile birlikte Arap edebiyatı altın çağını yaşadı. Edebiyat alanında önemli gelişmelerin yaşandığı merkez Bağdat'tı. Abbâsîler döneminde Arap edebiyatı Akdeniz'e ve Orta Asya'ya, doğudan batıya birçok alanı yayıldı. Arap edebiyatının Emevîler ile başlayan gelişimi Abbâsîler ile zirve noktaya taşındı. Abbâsîler birçok alanda olduğu gibi edebi anlayışta da merkeze Kur'an'ı aldılar. Bünyesinde farklı kültürlerin yer alması ile şekillenen edebiyat Kur'an merkezli olarak İslâm kültür ve medeniyetine kazandırıldı. Yabancılar ile etkileşim sonucu alınan edebiyat Arapça kavram, terim ve şivesi ile bütünleşti. Arapçanın gelişimi Emevîler döneminde yalın bir yapıdayken Abbâsîler ile yoğun bir yapıya büründü. Arap nesri ve Arap şiiri, Abbâsîler döneminde altın çağını yaşadı.

Disiplin olarak güzel sanatlar içinde yer alan mûsiki İslâm cemiyetinde ortak bir değer olarak kabul görmüştü. Beşeri istek ve ihtiyaçları reddetmeyen İslâm dini, insanların yeryüzünde bulunan tüm şeylerden istifade etmesini en doğal husus olarak kabul etmiştir. Bu yönüyle İslâm dini ne kadar fitrî ise mûsikinin de o derece fitrî ve tabi olması mubah saymıştı. Maddi ve manevi herhangi insani bir durumu reddetmeyen İslâm aksine insana ait bütün özelliklerin en güzel biçimde olgunlaştırılıp geliştirilmesini isteyen bir dindir. İnsanların duygularının ve dillerinin bir tercümesi olan mûsiki o dilin örf ve adetleri ile şekillenmişti.

Abbasiler döneminde yapılan tercüme faaliyetleri mûsikinin gelişmesini sağlayan etkenlerden biriydi. Fikri gelişimler özellikle Hind, İran, Helen kültürleri ile olan etkileşimler neticesinde ortaya çıktı. Yunanca, Süryanice, Farça ve Sanskritçeden yapılan tercümeler fikri uyanışın önemli etkenleri olmuştu. Halife Mansûr ile başlayan tercüme faaliyetleri Halife Me'mûn döneminde zirveye ulaştı.

Arapçaya mûsiki ile alakalı birçok eser tercüme edildi. Nikomakus, Öklid, Galen ve Aristoxenus mûsiki ile alakalı tercümeleri yapılan kişilerdi. Bu şekilde Yunanlardan yapılan tercümeler ile alının mûsiki ilmi, Arap mûsikisi modelleri ile birleştirildi.

İslâm mimarisinin temelleri Medine'ye yapılan hicret ile birlikte yapılan Mescidi Nebevi ile atıldı. Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde daha çok sade ve basit şekilde yapılar inşa edilirken, Emevi ve Abbâsî dönemlerinde lüks ve ihtişamlı yapılar tercih edildi. Abbâsîler döneminde İslâm'ın merkezi olan Bağdat, dönemin önemli edebiyat, sanat ve ilim merkeziydi. Kur'an'ın etrafında şekillenen İslâmi eserler, Abbâsîler döneminde, Bağdat dışında İslâm'ın yayıldığı tüm coğrafyalarda yer edindi. İslâm sanatı, Semerkant'tan İspanya'ya, Hindistan'dan Anadolu coğrafyasına kadar geniş bir alana yayıldı. Saray ve camileri ile ön plana çıkan Abbâsîler, kendilerine has yapı örnekleri ile İslâm mimarisine katkıda bulundular. Süsleme sanatında oldukça ilerleyen Abbâsîler, İslâm sanat örneklerinin en önemli temsilcisiydi. Birçok medeniyetin boş sokaklarına karşılık İslâm medeniyetlerinde sokaklara çeşme, sebîl, cami, türbe gibi daha faydalı dini ve sosyal yapılar inşa edilmişti. Farklı kültürler ile tanışan Müslümanlar tanıştıkları kültürlerden etkilendiler. Emevî sanatı daha çok Bizans ve Helen kültürünün izlerini taşıyordu. Abbâsî sanatında ise İran ve Türk kültürünün etkisini görmek mümkündü.

İslâm tarihi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı Abbâsî devri, hilafet merkezinin Şam'ın ardından Bağdat'ta devam etmesi ile sadece siyasî açıdan değil kültür ve sanat açısından da büyük gelişmelere ortam hazırladı. İslâm sanatında Geç Helenistik-Bizans etkisi Şam'da görülürken Bağdat'ta bu sanatın yerini Sâsânî sanatı aldı. Abbâsîler'in iktidara gelmelerinde katkısı olan Horosan Türkleri sayesinde Türk sanatının etkileri, İslâm sanatı içinde yer almaya başladı. Uzak Doğu sanatı da Türkler aracılığı ile İslâm sanatında yer edindi.

Bu sayede birçok kültürden alınan sanatsal faktörler Abbâsî mimarisi, sanatı ve süsleme motifleriyle özümşenerek özgün bir yapıya kavuştu. Yeni teknikler, yeni malzemeler ile İslâm kendine özgü bir sanat ortaya koydu.

Abbâsî halifeliği döneminde lüks ve konforun artışına paralel olarak Mezopotamya’da tarihe yön veren muhteşem şehirler inşa edildi. Abbâsîler’in ikinci halifesi olan Mansûr döneminde kendisinin bizzat çizerek kurduğu Bağdat şehri, Moğol istilasına kadar imparatorluğun önemli bir merkezi oldu. Yine Abbâsîler döneminde Sâmerîâ şehri Mu’tasım döneminde devletin hassa ordusunu oluşturan Türklerin askerî kabiliyetlerini devam ettirmeleri amacıyla inşa edildi. Sâmerîâ’daki eserler Abbâsî mimarisi ve sanatının ihtişamını yansıtmaları açısından önemlidir. Sarayları ve camileri ile ön plana Abbâsîler vücuda getirdikleri birçok mimari ve sanat eseri ile döneme damgasını vurmayı başardı. Bu eserlerin birçoğu Hülâgû istilasını esnasında Moğollar tarafından tahrip edilmiştir. Ancak ayakta kalabilen diğer yapılar ve arkeolojik kazılar neticesinde gün yüzüne çıkarılan yapılar Abbâsîler’in muhteşem mimarisini tanıttıkları vaziyettedir.

BİBLİYOGRAFYA

A.F.L., Beeston; T.M., Johnstone; R.B. Serjeant; G.R., Smith, *Arabic Literature to the end of the Umayyad Period*, Cambridge University Press, London, New York, 1983.

AHSEN, Muhammed Menazir, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat (170-289 Hicri/ 786-902 Miladi)*, (Çev. Mehmet Emin Şen), Ankara, 2019.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda Kölelik-Cariyelik müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.

ALPER, Ömer Mahir, “İbn Sînâ”, *DİA*, C. XX, İstanbul, 1999, s. 319-322.

ARSLAN, İhsan, *Muktedir Billah Döneminde Abbâsîler*, İstanbul, 2014.

ARSLANTAŞ, Nuh, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, İstanbul, 2008.

AVCI, Casim, “Mu’tasım-Billâh”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 380-382.

AYDIN, Mehmet, “Hristiyanlık”, *DİA*, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 353- 358.

AYVAZOĞLU, Beşir, *Aşk Estetiği, İslâm Sanatlarının Temel Prensipleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1982.

AYYILDIZ, Erol, “Ebü’l Atâhiye”, *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 294-295.

BAKIR, Abdülhalik, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.

BAKIR, Abdülhalik; “Basra”, *DİA*, c. V, İstanbul, 1992.

BAKTİR, Mustafa, *Ashab-ı Suffa*, İstanbul, 1990.

BAĞDÂDÎ, Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatîb (463/1071); *Târîhu Bağdâd*, c. I-XXIV, Kahire, 1951.

BAMMAT, Haydar, *İslâmiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri*,(Çev. Bahadır Dülgen), Ankara, 1963.

BARTHOLD, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Çev. M. Fuad Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları/ 86, Ankara, 1973.

BEDİRHAN, Yaşar, *Ortaçağ Tarihi*, Konya, 2018.

BENJAMİN, Tudelalı; **PETACHIA**, Ratisbonlu, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, (Çev. Nuh Arslantaş), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Nu. 221, İstanbul, 2013.

BERKSAÇ, Engin, “Emeviler”, *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 104-108.

BEZER, Gülay Öğün, “Rakka”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 432-433.

BOSWORTH, C. Edmund, *The Islamic Dynasties*, Edinburgh University Press 22 George Square, Edinburgh, 1967.

BOZKURT, Nahide, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 258-261.

BOZKURT, Nahide, “Mansûr”, *DİA*, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 5-6.

BOZKURT, Nahide, “Me’mûn”, *DİA*, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 101-104.

BOZKURT, Nahide, *Abbâsîler (750-1258)*, Ankara, 2018.

CÂHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr (255/869), *Kitabu't-Tebzir bi't-Ticare*, (thk. Hasan Hüsni Abdul Vehhab), Beyrut, 1966.

CAN, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı (H. I-III/ M. VII-IX. Yüzyıl)*, Ankara, 1995.

CLOT, André, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*,(Çev. Nedim Demirtaş) , İstanbul, 2007.

ÇAM, N., “İslâm’ın Sanata ve Mimariye Bakışı” *Vakıflar Dergisi*, C. XXIV Ankara, 1994, s. 24, 273-290.

ÇAM, Nusret, *İslâm’da Sanat Resim ve Mimari*, Ankara, 1994.

ÇELİK, Aydın, Deylem’de İslamiyetin Yayılması ve Zeydiler, *F.Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VII, Say. 1, Elazığ, 2010, s. 19-37.

ÇETİNKAYA, Yalçın, *İhvân-ı Safâ’da Müzik Düşüncesi*, İstanbul, 1995.

DEMİRCİ, Kürşad, “Hristiyanlık”, *DİA*, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 348-353.

DEMİRCİ, Mustafa, “Sâmerrâ”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 70- 71.

DERMAN, Uğur, “Hat”, *DİA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 427-437.

DORİS BEHRENS-ABOUSEIF, “İbn Tolun Camii”, *DİA*, C. XX, İstanbul, 1999, s. 416-418.

DURANT, Will, *İslâm Medeniyeti*, (Çev. Orhan Bahaeddin), İstanbul, 2004.

DURMUŞ, İsmail, “Mütenebbî”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 195-200.

DURMUŞ, İsmail; ÇUHADAR, Mustafa, “İbnü’r Rûmî”, *DİA*, C. XXI, İstanbul, 2000, s. 186-188.

Ed-DÛRİ, Abdülaziz, “Bağdat”, *DİA*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 425-433.

EL-FARUKÎ, İsmâil Râci; EL-FARUKÎ, Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, (Çev. Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu), İstanbul, 1999.

ELMALI, Hüseyin, “Ebû Temmâm”, *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 241-243.

ERDEM, G., “ *İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi; “Beytü’l Hikme”*, Dini Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 2013.

İBNÜ’L ESÎR, Ali b. Muhammed (630/1232); *el-Kâmil fi’t-Târih* (Trc. A. Ağırakça-A. Özaydın), c. I-XII, İstanbul, 1985.

ET-TANCI, Muhammed, *İbn Batûta Seyahatnamesi*, “ *Tuhfetu’n- Nuzzar fi Garaibi’l- Emsar*”, C. I-II, Sadeleştiren ve Baskıya Hazırlayan: Mümin Çelik, İstanbul, 1983.

GARDET, Louis, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, “*Din ve Kültür*” , (Çev. İlhan Kutluer), C. IV, 5. Bölüm, İstanbul, 1997, s. 120-122.

GÖZÜTOK, Şakir, *İslâm’ın Altın Çağında İlim*, İstanbul, 2012.

GROLMAN, Adolf Von, *Musiki ve İnsan Ruhu*, (Çev. Selâhattin Batu), İstanbul, 1965.

GÜÇ, Ahmet, “Yahudilik”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 207-212.

GÜNER, Ahmet, “Müttakî-Lillâh”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 223-224.

GÜRKAN, Salime Leyla, “Yahudilik”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 187-197.

GÜZEL, Ahmet, *İslâm ve Sanat, Erken Dönem Abbâsî Toplumunda Mûsikinî Oluşum ve Gelişim Süreci*, İstanbul, 2015.

HALDUN, İbn, *Mukaddime*, C. II, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, 1991.

HALÎFÂT, Sahbân, “Ebü'l- Alâ el Maarî”, *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 287-291.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, İstanbul, 2015.

HARMAN, Ömer Faruk, “Yahudilik”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 197-201.

HARTMANN, Angelika, “Muktedî-Biemrillâh”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 142-143.

HASAN, İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit), C. II-III-IV-VI, İstanbul, 1987.

HATALMIŞ, Ali, *İslâm Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*, Ankara, 2012.

HATTSTEİN, Markus; **DELIUS**, Peter, *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, İstanbul, 2007.

HİLMİ, Ahmet; **NUR**, Ziya, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1974.

HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1980.

HİZMETLİ, Mustafa, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbâsîler(II) “ Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı ”*, İstanbul, 2018, s. 319-339.

HOLT, M.P., *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, C. I, İstanbul, 1989.

IRMAK, Sadi, *İslâm Tarihi*, C. II, İstanbul, 1965.

JEBRİNİ, Alaeddin, “Fârâbî”, *DİA*, C. XII, İstanbul, 1995, s. 162-163.

KAN, Kadir, “Vâsik-Billâh”, *DİA*, C. XLII, İstanbul, 2012, s. 548-549.

KARAASLAN, Nasuhi Ünal, “Ebû Nuvâs”, *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 205-207.

KARAKAYA, Fikret, “Ud”, *DİA*, C. XLII, İstanbul, 2012, s. 39-40.

KAYA, Mahmut, “Beytülhikme”, *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 88-90.

KAZICI, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No: 191, İstanbul, 2006.

KENNEDY, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate*, Australia, 2010.

KILIÇ, Hulusi, “Ebü’l Ferec el- İsfahânî”, *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 316-318.

KOÇ, Turan, “Sanat”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 90-93.

LAPIDUS, Ira M., *İslâm Toplamları Tarihi; Hz. Muhammed’den 19. Yüzyıla*, C. I, İstanbul, 1997.

LEWİS, Bernard, *Tarihte Araplar*, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 2000.

LOMBARD, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (Çev. Nezih Uzel), İstanbul, 1983.

MAHMUD, S.F., *İslâm Tarihi*, (Çev. A. Kenanoğlu, Ayhan Sümer), İstanbul, 1973.

MANTRAN, Robert, *İslâm’ın Yayılış Tarihi*, VII-XI. yüzyıllar, (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, No: 149, Ankara, 1981.

MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti- İslâm’ın Rönesansı*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000.

MİMAROĞLU, İlhan K., *Musiki Tarihi*, İstanbul, 1961.

MONTGOMERY, W., *Günümüzde İslâm ve Hristiyanlık*, (Çev. Dr. Turan Koç), İstanbul, 1991.

MUHTAR, Cemal, “Beşşâr b. Bürd”, *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 8-9.

MÜLÂYİM, Selçuk, “Arabesk”, *DİA*, C. III, İstanbul, 1991, s. 246-248.

NASR, Seyyid Hüseyin, *İslâm ve İlim*, (Çev. İlhan Kudluer), İstanbul, 1989.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Bağdat”, *DİA*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 437-441.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Müstâîn-Billâh”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 112-113.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Nizâmiye Medresesi”, *DİA*, C. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 188-191.

ÖZCAN, Azmi, “Bağdat”, *DİA*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 441-442.

ÖZCAN, Nuri; ÇETİNKAYA, Yalçın, “Mûsiki”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 257-261.

ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbâsîler(II)* “Abbâsîler’de Kölelik”, İstanbul, 2018, s. 127-129.

ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, *İslâm’ın İlk Dönemlerinde Kölelik- Abbâsîler’in ilk Yüzyılı*, İstanbul, 2006.

ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbâsîler(II)* “Abbâsîler Döneminde Hristiyanlar, Hukûkî Statü ve Gündelik Hayat”, İstanbul, 2018, s. 107-112.

ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul, 1995.

ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul, 2012.

PAMİR, Leyla, *Müzikte Yaratıcının Gücü*, Ankara, 1981.

READ, Herbert, *Sanat ve Toplum*, (Çev. Selçuk Mülâyim), Ankara, 1981.

SABİ, Ebu Hüseyin Hilal b. Muhsin; *Rusumu Dâri’l-Hilafe*, Bağdat, 1964.

SARIÇAM, İbrahim; ERŞAHİN, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2006.

SEZGİN, Haluk, *Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, İstanbul, 1984.

SHABAN, M.A., *The Abbasid Revolution*, Cambridge University Press, London, New York, Melbourne, 1970.

SIRMA, İhsan Süreyya, *Abbasiler Dönemi*, İstanbul, 2002.

SİNANOĞLU, Mustafa, “Hristiyanlık”, *DİA*, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 364-368.

ŞAHİD, İrfan, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, “Edebiyat”, (Çev. Kemal Kahraman), C. IV, 8. Bölüm*, Georgetown Üniversitesi, Washington D.C., İstanbul, 1997, s. 207.

ŞENER, Mehmet, “Cami”, *DİA*, C. VII, İstanbul, 1993, s. 91-92.

ŞEŞEN, Ramazan, “Câhiz”, *DİA*, C. VII, İstanbul, 1993, s. 20-24.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/922); *Târîhu't-Taberî* “*Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*” (thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim- Muhammed Ali Baydoun), c. I-XI, Beyrut, 1962.

TERZİ, Mustafa Zeki, “Gulâm”, *DİA*, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 178-180.

TURABÎ, Ahmet Hakkı, “İbn Câmî”, *DİA*, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 385-386.

TURABÎ, Ahmet Hakkı, “İbrâhim el- Mevsilî”, *DİA*, C. XXI, İstanbul, 2000, s. 322-323.

TURABÎ, Ahmet Hakkı, “İshak el Mevsilî”, *DİA*, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 536-537.

TÜCCAR, Zülfikar, “Buhtürî”, *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 381-383.

ULUDAĞ, Süleyman, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ*, İstanbul, 1976.

USLU, Recep, “Cündişâpûr”, *DİA*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 117-118.

USLU, Recep, “Mehmed Çelebi, Lâdikli”, *DİA*, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 449.

VURAL, Mehmet, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-6-Abbâsîler(II)* “*Abbâsîler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe*”, İstanbul, 2018, s. 249-256.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih, (ö.284/897): *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (Thk. Muhammed Sadik), Necef, 1964.

YA'KÛBÎ, *Kitabü'l-Büldan*, Leiden, 1892. (Türkçe trc. Murat Ağarı, *Ülkeler Kitabı*, İstanbul, 2002.

YAZICI, Hüseyin, “İbn Kuteybe”, *DİA*, C. XX, İstanbul, 1999, s. 145-149.

YETKİN, Suut Kemal, *İslâm Mimârîsi*, Ankara, 1959.

YETKİN, Şerare, “Abbâsîler”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 49-56.

YILDIRIM, Mustafa, *İslâm Sanatı ve Estetiğinin Temelleri*, Konya, 2011.

YILDIRIM, Taner, Abbâsîlerde Sportif Faaliyetler ve Eğlence Kültürü, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXVI, Sa. 2, Elazığ, 2016.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 31-48.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ebü’l-Abbâs es- Seffâh”, *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 283-284.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Emîn”, *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 112-114.

YİĞİT, İsmail, “Müstansır-Billâh”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 118.

ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Çev. Zeki Megamiz), C. II- III-IV-V, İstanbul, 1976.

ZEYDAN, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, (Çev. Nejdett Gök), C. I, İstanbul, 2004.

EKLER

ABBÂSÎ HALİFELERİ		
1.	es-Seffâh	132 (750)
2.	el-Mansûr	136 (754)
3.	el-Mehdî	158 (775)
4.	el-Hâdî	169 (785)
5.	el-Reşîd	170 (786)
6.	el-Emîn	193 (809)
7.	el-Me'mûn	198 (813)
8.	el-Mu'tasım	218 (833)
9.	el-Vâsîk	227 (842)
10.	el-Mütevekkil	232 (847)
11.	el-Müntasır	247 (861)
12.	el-Müstaîn	248 (862)
13.	el-Mu'tez	252 (866)
14.	el-Mühtedî	255 (869)
15.	el-Mu'temid	256 (870)
16.	el-Mu'tazîd	279 (892)
17.	el-Müktefî	289 (902)
18.	el-Muktedir	295 (908)
19.	el-Kâhir	320 (932)
20.	er-Râzî	322 (934)
21.	el-Müttakî	329 (940)
22.	el-Müstekfî	333 (944)
23.	el-Mudî	334 (946)
24.	et-Tâi	363 (974)

25.	et-Kādir	381 (991)
26.	el-Kāim	422 (1031)
27.	el-Muktedî	467 (1075)
28.	el-Müstazhir	487 (1094)
29.	el-Müsterşid	512 (1118)
30.	er-Râşid	529 (1135)
31.	el-Muktefî	530 (1136)
32.	el-Müstencid	555 (1160)
33.	el-Mustadi	566 (1170)
34.	el-Nâsir	575 (1180)
35.	ez-Zâhir	622 (1225)
36.	el-Müstansır	623 (1226)
37.	el-Müsta‘şım	640-656 (1242-1258)